

**ΕΘΝΙΚΟ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΑΘΗΝΩΝ**

**ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ**

ΠΜΣ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΗ ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

Ειρήνη Βλαστού

A.M.: 2020ΠΑΚ02

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

*Παλαιογραφικό εγχειρίδιο: μεταφραστικές προτάσεις για τη
δημιουργία ελληνικών παλαιογραφικών όρων και διαχρονική μελέτη
της μη-λογοτεχνικής γραφής στους παπύρους.*

Τριμελής επιτροπή: Αμφιλόχιος Παπαθωμάς, Αικατερίνη Κορολή, Ροζαλία
Χατζηλάμπρου

Αθήνα

Σεπτέμβριος 2022

Περιεχόμενα

Πρόλογος.....	1
Περίληψη.....	2
Εισαγωγή.....	3
1) Ιστορική αναφορά: η παλαιογραφία και η παπυρολογία.....	3
2) Τα μη λογοτεχνικά κείμενα και η επισεσυρμένη γραφή.....	8
Παλαιογραφική ορολογία μη λογοτεχνικών παπύρων.....	12
Ορολογία.....	19
Κατάλογος παπύρων που αξιοποιήθηκαν και οι εκδόσεις τους.....	23
Πίνακας εξέλιξης γραμμάτων.....	28
Α.....	28
Β.....	31
Γ.....	33
Δ.....	35
Ε.....	37
Ζ.....	40
Η.....	41
Θ.....	43
Ι.....	44
Κ.....	46
Λ.....	48
Μ.....	50
Ν.....	52
Ξ.....	54
Ο.....	55
Π.....	56
Ρ.....	58
Σ.....	60
Τ.....	62
Υ.....	64
Φ.....	66
Χ.....	68
Ψ.....	69
Ω.....	70
Βιβλιογραφία.....	72

Πρόλογος

Η περίοδος φοίτησης σε αυτό το μεταπτυχιακό πρόγραμμα συνέπεσε με την πανδημία και την καραντίνα, που σε μεγάλο βαθμό άλλαξαν τον τρόπο διδασκαλίας και αλληλεπίδρασης. Παρόλα αυτά η διάθεση για διδασκαλία των διδασκόντων και διδασκουσών, η προθυμία τους για στήριξη, ακαδημαϊκή και ψυχολογική όταν χρειαζόταν, και τα γνωστικά εφόδια που παρά τις συνθήκες μας προσέφεραν με τον καλύτερο τρόπο που ήταν δυνατόν μόνο καλύτερη με αφήνουν. Γι' αυτό ευχαριστώ όλες και όλους.

Ειδικές ευχαριστίες οφείλω στην Επίκουρη Καθηγήτρια Κλασικής Φιλολογίας, Αικατερίνη Κορολή, στην Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας, Ροζαλία Χατζηλάμπρου, όπως και στον Καθηγητή Κλασικής Φιλολογίας και Παπυρολογίας, Αμφιλόχιο Παπαθωμά, για τα ουσιαστικά σχόλιά τους, τις πολύτιμες διορθώσεις και προτάσεις τους σχετικά με την παρούσα εργασία και τη συνεχή ενθαρρυντική ανατροφοδότηση και την απρόσκοπτη συνεργασία μας σε όλη τη διάρκεια του μεταπτυχιακού προγράμματος.

Τέλος, θα ήθελα να ευχαριστήσω τα άτομα που βρίσκονται κοντά μου εκτός ακαδημαϊκού χώρου. Αρχικά, την οικογένειά μου, τους γονείς και τον αδελφό μου, που πάντα με υποστηρίζουν με την αγάπη τους και πιστεύουν σε μένα. Έπειτα, τις φίλες μου, την δεύτερη οικογένειά μου, οι οποίες είναι σταθερά εκεί για μένα για να διώξουν τις ανασφάλειες και τις αμφιβολίες μου καθώς κινούμαστε η καθεμία στη δική της πορεία και μεγαλώνουμε μαζί.

Ελπίζω ότι η παρούσα εργασία δεν είναι παρά ένα μικρό ευχαριστώ στα άτομα που με οποιονδήποτε τρόπο έχουν επενδύσει σε μένα και σίγουρα είναι μόνο η αρχή όσων θα ήθελα να καταφέρω ακαδημαϊκά μελλοντικά.

Περίληψη

Η παρούσα διπλωματική εργασία έχει σκοπό να προτείνει και να προσφέρει στην παπυρολογία και την παλαιογραφία την ελληνική περιγραφική ορολογία της μη λογοτεχνικής και επισεσυρμένης γραφής, κυρίως της γραφής που απαντάται στους παπύρους από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 8^ο αι. μ.Χ.

Αρχικά, γίνεται μία θεωρητική ιστορική αναδρομή και αναφορά στις επιστήμες της παλαιογραφίας και της παπυρολογίας και στη μεταξύ τους επιστημονική σχέση και αλληλοσυμπλήρωση.

Στη συνέχεια, αξιοποιώντας σημαντικής και θεμελιώδους σημασίας παλαιογραφικά επιστημονικά εγχειρίδια επιχειρείται μία σταχυολόγηση παλαιογραφικών όρων τόσο ήδη μεταφρασμένων και καθιερωμένων, όπως η γωνία γραφής, όσο και γενικότερων όρων και εκφράσεων που επαναλαμβάνονται και είναι κοινές στην περιγραφή της γραφής είτε είναι λογοτεχνική είτε μη λογοτεχνική. Αυτή η ορολογία και οι εκφράσεις προέρχονται από αγγλικά κυρίως εγχειρίδια και άρθρα, λιγότερο από γαλλικά, ιταλικά (κυρίως λόγω της πρόσφατης ελληνικής μετάφρασης του έργου της L. Perria, το οποίο θα αξιοποιηθεί εδώ) και γερμανικά. Η ελληνική ορολογία που προτείνεται ως μετάφραση αυτών λαμβάνει υπ' όψιν και ήδη μεταφρασμένη παλαιογραφική ορολογία από μεταφρασμένα στα ελληνικά εγχειρίδια, όπως του Μιονί σε μετάφραση Παναγιωτάκη και αξιοποιεί τις ξένες γλώσσες (εκτός των αγγλικών που είναι η βασική) βοηθητικά.

Στο τελευταίο μέρος της παρούσας μελέτης δίνεται ένας συνοπτικός κατάλογος ορολογίας στα ελληνικά με την αντίστοιχη ξενόγλωσση ορολογία, όπου είναι δυνατόν, και πίνακες, μη εξαντλητικοί, των πιο αντιπροσωπευτικών μορφών των γραμμμάτων ανά αιώνα από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι τον 8^ο αι. μ.Χ. προσφέροντας μία διαχρονική εξέτασή τους. Συνοδεύονται από παρατηρήσεις για την μορφή και τον σχεδιασμό τους με βάση την ορολογία που καταρτίστηκε παραπάνω και παραπέμπονται, όπου κρίνονται σημαντικές, παρατηρήσεις ή/και σχεδιασμοί από τα εγχειρίδια που εξετάστηκαν στο πρώτο μέρος.

Θεματική περιοχή: παπυρολογία, παλαιογραφία.

Λέξεις-κλειδιά: παλαιογραφία, παπυρικά έγγραφα, επισεσυρμένη γραφή, μη-λογοτεχνική γραφή, μετάφραση.

Εισαγωγή

1) Ιστορική αναφορά: η παλαιογραφία και η παπυρολογία

Ξεκινώντας την παρούσα εργασία είναι σημαντικό να δοθεί ένας ορισμός της παλαιογραφίας που λαμβάνει υπ' όψιν όσους ορισμούς έχουν προηγηθεί αλλά και το πώς έχει επαναπροσδιοριστεί η επιστήμη. Η επιστήμη της *παλαιογραφίας*, λοιπόν, μελετά τα αρχαία συστήματα γραφής με στόχο την παρατήρηση, μελέτη και περιγραφή της διαχρονικής εξέλιξης των χαρακτηριστικών και των μορφών των γραμμάτων αλλά και των ενώσεών τους, των γραμματοσειρών, των σημείων στίξης και εν γένει των διακριτών στοιχείων γραφής ανά εποχή, ώστε να είναι δυνατός ο χρονικός προσδιορισμός των εκάστοτε γραπτών τεκμηρίων, η ένταξή τους σε ιστορικά, φιλολογικά, κοινωνικά, πολιτικά, γεωγραφικά συμφραζόμενα αλλά και η ερμηνεία τους, η οποία βασίζεται εν μέρει στα παλαιογραφικά χαρακτηριστικά. Πρόκειται, δηλαδή, για την επιστήμη εκείνη που μελετά τη γραφή ως ιστορικό φαινόμενο¹. Είναι εύλογο ότι δεν μπορεί πάντα να προσφέρει ασφαλή χρονολογικά συμπεράσματα αλλά αποτελεί σημαντικό αρωγό.

Πατέρας της ελληνικής παλαιογραφίας, όπως αντίστοιχα θεωρείται της λατινικής ο Jean Mabillon (1632-1707) με το έργο του *De re diplomatica*² του 1681, είναι ο Bernard de Montfaucon (1655-1741). Ο de Montfaucon μελετώντας στο έργο του *Palaeographia graeca*³ του 1708 την ιστορία του ελληνικού αλφαβήτου και την εξέλιξη των γραμμάτων της μικρογράμματος και μεγαλογράμματος γραφής εισήγαγε για πρώτη φορά τον όρο και συνέστησε την πρώιμη μεθοδολογία της παλαιογραφίας. Την περίοδο εκείνη η παπυρολογία ήταν ακόμη ανύπαρκτη ως επιστήμη και η παλαιογραφία περιοριζόταν στη μελέτη των χειρόγραφων κωδίκων. Ωστόσο, οι Mabillon και Montfaucon καθιερώνουν μια επιστημονική μεθοδολογία και αναδεικνύουν τη χρησιμότητά της, οδηγώντας αρχικά στην καταλογογράφηση πανομοιότυπων χειρογράφων μεγάλων βιβλιοθηκών, όπως η Αυτοκρατορική

---

¹ Βλ. Mioni (1979), 13.

² Mabillon, J. (1681), *De re diplomatica*, Paris.

³ *Palaeographia Graeca, sive de ortu et progressu literarum Graecarum, et de variis omnium saeculorum scriptiois Graecae generibus: itemque de abbreviationibus & de notis variarum atrium ac disciplinarum. Additis figuris & schematibus ad fidem manuscriptorum codicum*, opera et studio D. Bernardi de Montfaucon, sacerdotis & monachi Benedictini à congregatione Sancti Mauri, Paris 1708, XXIX+574.

Βιβλιοθήκη της Βιέννης, και ανοίγοντας τον δρόμο για περαιτέρω έρευνα και εξέλιξη⁴. Η επιστημονική ζύμωση, λοιπόν, που ακολούθησε οδήγησε σε έργα, όπως αυτό του Wattenbach⁵ το 1867 και 1896, του Gardthausen⁶ το 1879 και του Thompson⁷ το 1894, όπου η σταδιακή και συνάμα ποιοτική εξέλιξη της ίδιας της επιστήμης είναι φανερή καθώς η γνώση εμπλουτίζεται, προστίθεται εικονογράφηση και επιδιώκεται η εις βάθος ανάλυση της γραφής.⁸ Έτσι, ακολουθούν ακόμη πολλά σημαντικά και αξιόλογα έργα για την παλαιογραφική επιστήμη, όπως αυτά των Maas⁹, Schubart¹⁰, Seider¹¹ και Cavallo και Maehler¹².

Συχνά στην πορεία της αυτή η παλαιογραφία έχει χαρακτηριστεί ως βοηθητική επιστήμη ή βοηθητικός κλάδος, ορολογία που πλέον δεν ανταποκρίνεται στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε σήμερα την παλαιογραφία. Η ενιαία *αρχαιογνωσία* (Altertumswissenschaft, Classical studies/Classics, Études classiques) του 19^{ου} αι. χωρίζεται κατά τον 20^ο αι. λόγω του όγκου του υλικού σε ποικίλους κλάδους, όπως η *κλασική φιλολογία*, η *αρχαία ιστορία*, η *αρχαιολογία*, η *παπυρολογία*, η *επιγραφική*, η *νομισματική*, η *παλαιογραφία*, η *διπλωματική* και η *κωδικολογία*. Φυσικά η αξιολογική ιεράρχηση των επιστημών αυτών είναι αβάσιμη, καθώς η κάθε επιστήμη βοηθά και βοηθιέται από τις υπόλοιπες και η διεπιστημονική προσέγγιση είναι αυτή που εξασφαλίζει την επιστημονική αρτιότητα και την ορθή επιστημονική έρευνα.¹³ Είναι, όμως, λογικό και εύχρηστο ερευνητικά πως οι παραπάνω επιστήμες μπορούν να κατηγοριοποιηθούν σε ομάδες λόγω συνάφειας των αντικειμένων τους. Πιο συγγενικές, λοιπόν, της παλαιογραφίας επιστήμες, οι οποίες αξιοποιούν πολύ συχνά τις παλαιογραφικές μελέτες για το σχολιασμό των τεκμηρίων τους είναι η *επιγραφική* και η *παπυρολογία*.

---

⁴ Για τους καταλόγους πανομοιότυπων βλ. Mioni (1979), 21-24.

⁵ Wattenbach W. (1895), *Anleitung zur griechischen Palaeographie*, Leipzig και Wattenbach, W. (1896), *Das Schriftwesen im Mittelalter*, Leipzig.

⁶ Gardthausen, V. (1879¹, 1911-1913²), *Griechische Palaeographie*. Leipzig.

⁷ Thompson, E. M. (1894¹, 1906², 1966³, 1975⁴), *An Introduction to Greek and Latin Palaeography*, London.

⁸ Για το ιστορικό των σπουδών της ελληνικής παλαιογραφίας βλ. Mioni (1979), 18-21.

⁹ Maas P. (1927), "Griechische Paläographie" στο Gercke-Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft* I: 69-81.

¹⁰ Schubart W. (1925), *Griechische Palaeographie*, München.

¹¹ Seider R. (1967), *Paläographie der griechischen Papyri. Band I. Tafeln. Erster Teil: Urkunden*. Stuttgart.

¹² Cavallo G., Maehler H. (2008), *Hellenistic Bookhands*, Berlin, New York.

¹³ Βλ. Παπαθωμάς (2014), 24-25.

Η παπυρολογία, που μας απασχολεί στην παρούσα εργασία, εμφανίζεται πρώτη φορά στο πλαίσιο των κλασικών σπουδών τον όψιμο 19^ο αι. και καταξιώνεται τον 20^ο αι.¹⁴ Συγκεκριμένα, σύμφωνα με τον Keenan¹⁵ η πρώτη εμφάνιση της παπυρολογίας μπορεί να αναχθεί στο 1752 με την ανακάλυψη των παπύρων του Ερκουλάνουμ, τη νότια πόλη της Ιταλίας που θάφτηκε από την έκρηξη του Βεζουβίου το 79 μ.Χ. Η πρώτη αναφορά σε παπυρολόγους έγινε το 1896 από την Jules Nicole (1842-1921) στα γαλλικά (papyrologistes) για τους εκδότες των παπύρων του Βερολίνου. Στα αγγλικά ο όρος “papyrology” εμφανίζεται το 1898 και γίνεται ευρέως αποδεκτός μέχρι το 1900.

Το 1898 αρχίζει η έκδοση των παπύρων της Οξυρρύγχου από τους B. P. Grenfell (1869–1926) και A. S. Hunt (1871–1934), που αποτέλεσαν μοντέλο για μελλοντικές εκδόσεις. Την ίδια περίπου εποχή, ο Ulrich Wilcken (1862–1944) αποφασίζει να ιδρύσει το πρώτο περιοδικό αφιερωμένο στην παπυρολογία, το *Archiv für Papyrusforschung*, με το πρώτο του τεύχος να βγαίνει το 1900 και τον πρώτο τόμο να ολοκληρώνεται το 1901.

Ακολουθούν πολλοί ακόμη σημαντικοί σταθμοί στην πορεία της επιστήμης: η μεγάλη τετραλογία-σταθμός του Friedrich Preisigke (1856-1924): *Sammelbuch, Berichtigungsliste, Namenbuch και Wörterbuch*, η καθιέρωση των σημείων εκδοτικής του Leiden (Σύστημα Leiden) το 1931 και η ίδρυση το 1949 της Association Internationale de Papyrologues (AIP) με σύνθημα την περίφημη “amicitia papyrologorum”. Η πρόοδος της επιστήμης συνεχίζει ως σήμερα δυναμικά με πολλά νέα και αξιόλογα έργα να προωθούν την παπυρολογική έρευνα. Λόγω ακριβώς αυτής της αρχικά γραφο-κεντρικής προσέγγισης των παπυρικών τεκμηρίων και μετέπειτα λόγω της συνειδητοποίησης της αξίας της κατά την έρευνα, η παλαιογραφία φιλοξενείται και αξιοποιείται σε σημαντικά έργα παπυρολογικού περιεχομένου, όπως το *The New Papyrological Primer*¹⁶ και το *Oxford Handbook of Papyrology*¹⁷. Πιο πρόσφατο και σημαντικό έργο για την παλαιογραφία και μάλιστα των παπύρων είναι αυτό του Hermann Harrauer¹⁸, στο οποίο εκτός των κατατοπιστικών πινάκων και παρατηρήσεων που κάνει για τα γράμματα και την παλαιογραφία γενικά, δίνει και μια

---

¹⁴ Βλ. Παπαθωμάς (2014), 21-23.

¹⁵ Βλ. Keenan (2009), 59-69.

¹⁶ Pestman P. W. (1994²), *The New Papyrological Primer*, Leiden – New York – Koeln.

¹⁷ Bagnall R. S. (2009), *The Oxford Handbook of Papyrology*, Oxford.

¹⁸ Harrauer H. (2010), *Handbuch der griechischen Paläographie: Textband*, Stuttgart.

σύντομη ιστορική αναδρομή¹⁹ σε αντίστοιχα παλαιογραφικά εγχειρίδια, μεταξύ των οποίων συμπεριλαμβάνει το έργο του Schubart, του Seider, των Cavallo-Maehler και του Gardthausen, που αναφέρθηκαν και εδώ.

Ο Bagnall²⁰, που έχει ασχοληθεί κατεξοχήν με την παπυρολογία και συνεπώς με την παλαιογραφία, τονίζει ότι η πρώτη είναι μία επιστήμη με εξαιρετικά απαιτητικές ανάγκες και καλεί όσα άτομα ασχολούνται μαζί της να έχουν γνώσεις παλαιογραφίας, ξένων γλωσσών, κειμενικής κριτικής και καλής πληροφόρησης για τα επιστημονικά τεκταινόμενα. Την παλαιογραφία την θέτει πρώτη σε αυτόν τον κατάλογο προϋποθέσεων. Ταυτόχρονα, η καλή γνώση τουλάχιστον τεσσάρων ξένων γλωσσών για τους ερευνητές και τις ερευνήτριες, που ασχολούνται με την παπυρολογία και την παλαιογραφία σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, και τους/τις παπυρολόγους από την Ελλάδα είναι σημαντική, καθώς τα παλαιογραφικά εγχειρίδια που έχουν μεταφραστεί στα ελληνικά είναι λίγα σε σχέση με τον αριθμό τους στην ξενόγλωσση βιβλιογραφία.

Συγκεκριμένα, στην ελληνική είχε μεταφραστεί αρχικά το έργο του Thompson από τον Σπυρίδωνα Λάμπρου, Έλληνα Πρωθυπουργό και ιστορικό, ιδρυτή του Φιλολογικού Συλλόγου *Παρνασσός*, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη γραφογνωσία και την ελληνική ιστορία και τακτικό καθηγητή Παλαιογραφίας στο Πανεπιστήμιο Αθηνών το 1890. Η μετάφρασή του είναι στην καθαρεύουσα και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί πλέον για τη σύνταξη μιας σύγχρονης μελέτης που θέλει να αξιοποιήσει παλαιογραφική ορολογία, ως πρώτη απόπειρα, ωστόσο, είναι ιδιαίτερα σημαντική²¹. Αξιοσημείωτο για μερικές γενικότερες παρατηρήσεις και πιο λίγους όρους που μπορούν και σήμερα να αξιοποιηθούν για την επισεσυρμένη και μη λογοτεχνική γραφή που μας ενδιαφέρει εδώ είναι το έργο για την ελληνική γραφή του Σιγάλα²², Καθηγητή Παπυρολογίας και Παλαιογραφίας από το 1926 και Καθηγητή Μεσαιωνικής και Νέας Ελληνικής φιλολογίας από το 1940 στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης. Σημαντική είναι και η μετάφραση του Γιώργου Παράσογλου του έργου του Turner για τους ελληνικούς παπύρους, «Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των

---

¹⁹ Harrauer (2010), 11-14.

²⁰ Βλ. Εισαγωγή στο Bagnall (2005), *Reading Papyri, Writing Ancient History*, London and New York, 1-2.

²¹ Θόμψωνος Ε. (1903). *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας* (μτφρ. Σπυρίδων Λάμπρου), Αθήνα.

²² Σιγάλας Α. (1974²). *Ιστορία της ελληνικής γραφής. Μετά Εισαγωγής, Πρόδρομοι και αρχαί της γραφής*, Θεσσαλονίκη.

παπυρικών κειμένων»²³. Ο Παράσογλου έχει μεταφράσει και το σημαντικό έργο «Κριτική των κειμένων και τεχνική των εκδόσεων» του West καθώς και άλλα έργα σχετικά με τις κλασικές σπουδές. Δεν μας προσφέρει σημαντική ορολογία για την παλαιογραφία αλλά αποτελεί και αυτή μία πρώτη και ουσιαστική απόπειρα και θεωρητική θέση σχετικά με την ελληνική παλαιογραφική ορολογία.

Βασική μετάφραση και πολύ βοηθητική για κάθε έρευνα σχετική με παλαιογραφία που αξιοποιείται και στην παρούσα εργασία είναι αυτή του έργου του Mionis από τον Νικόλαο Παναγιωτάκη, Καθηγητή Μεσαιωνικής Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων. Ο ίδιος αναφέρει ότι η μετάφρασή του ακολουθεί πιστά το ιταλικό κείμενο και τονίζει ότι την ανέλαβε ακριβώς λόγω της έλλειψης σύγχρονης νεοελληνικής ορολογίας για την παλαιογραφική επιστήμη δίνοντας προσοχή στην μετάφραση και απόδοση των όρων, ώστε να είναι εύληπτοι και εύχρηστοι και να καθιερωθούν εύκολα, στόχος που μπορούμε να πούμε πως επιτεύχθηκε. Ιδιαίτερης σημασίας κρίνεται και η πιο πρόσφατη μετάφραση του έργου της Lidia Perria²⁴, που αναφέρεται αρκετά εδώ και αφορά κυρίως την λογοτεχνική γραφή, ορολογία της οποίας, ωστόσο, δύναται να είναι χρήσιμη και για τη μη λογοτεχνική και επισεσυρμένη γραφή, από τους Αλεξάνδρα Τριαντού και Ευθύμιο Λίτσα, Αναπληρωτή Καθηγητή Ελληνικής Παλαιογραφίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο.

Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι η παλαιογραφία σε μεγάλο βαθμό έχει γνωρίσει περισσότερη διάδοση στη μελέτη των χειρογράφων και γενικότερα στην κωδικολογία και τη βυζαντινή παλαιογραφική έρευνα για γραπτά τεκμήρια που είναι γραμμένα σε μικρογράμματα και χρονολογούνται από τον 9^ο αι. μ.Χ. και ύστερα. Σημαντικό σε αυτήν την κατεύθυνση είναι το έργο του Βασίλη Άτσαλου, «Παλαιογραφικά και Κωδικολογικά Ανάλεκτα». Το έργο αυτό, όπως τονίζει ο ίδιος στον πρόλόγο του, ξεκίνησε με σκοπό να διασαφηνιστούν λέξεις και φράσεις που επανέρχονται σε βιβλιογραφικά και άλλα σημειώματα των ελληνικών χειρογράφων και στη συνέχεια σε αυτό προστέθηκε και η ορολογία του βιβλίου-χειρογράφου στη βυζαντινή εποχή, η κατασκευή του, τα μέρη του, η διαδικασία της αντιγραφής και της διόρθωσής του, της στάχωσής του και άλλων στοιχείων. Αυτό το *opus laboriosus* οδήγησε στην απόδοση,

---

²³ Turner E. G. (2000³), *Ελληνικοί Πάπυροι*, Εισαγωγή στη μελέτη και τη χρήση των παπυρικών κειμένων (μτφρ. Γιώργος Μ. Παράσογλου), Αθήνα.

²⁴ Perria L. (2019), *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων: Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής βιβλιακής γραφή 4ος αι. π.Χ. – 16ος αι. μ.Χ.* (μτφρ. Λίτσας Ε. Κ. – Τριαντού Α. Σπ.), Θεσσαλονίκη.

μετάφραση και επεξήγηση ποικίλων όρων, οι οποίοι, όμως, δεν εμπίπτουν στην υπόθεση εργασίας της παρούσας μελέτης²⁵.

Από τα παραπάνω συμπεραίνουμε ότι η νεοελληνική παλαιογραφική ορολογία που μπορεί να αξιοποιηθεί για τη μη λογοτεχνική και επισευρμένη γραφή είναι περιορισμένη και πολλές φορές οι διάφοροι όροι δημιουργούν σύγχυση για το ποιος είναι ορθότερος ή καταλληλότερος να χρησιμοποιηθεί και πού. Σκοπός, λοιπόν, της παρούσας εργασίας είναι ακριβώς η συγκέντρωση αυτών των όρων από ήδη υπάρχουσες μεταφράσεις και η μετάφραση ή/και απόδοση όσων είναι ακόμη αμετάφραστοι στα νέα ελληνικά λαμβάνοντας υπ' όψιν τι είναι χρησιμότερο, δόκιμο και ανταποκρίνεται στις επιστημονικές απαιτήσεις. Απώτερος σκοπός είναι σταδιακά να λάβει σταθερή και ολοκληρωμένη μορφή η παλαιογραφική ορολογία στα νέα ελληνικά.

2) Τα μη λογοτεχνικά κείμενα και η επισευρμένη γραφή

Αντικείμενο της παπυρολογίας, όπως αναφέρθηκε, είναι τα κείμενα που γράφονται σε πάπυρο. Τα χρονικά όρια, στα οποία κατηγοριοποιούνται τα κείμενα αυτά, εκτείνονται από το δεύτερο ήμισυ του 4^{ου} αιώνα π.Χ. ως τα τέλη του 8^{ου} αιώνα μ.Χ.²⁶ Χωρίζονται σε λογοτεχνικά-φιλολογικά, σε ημι-λογοτεχνικά και σε μη λογοτεχνικά-έγγραφα. Στο σχετικό έργο των Turner-Parsons²⁷ μπορούν να βρεθούν τα ονόματα των διαφόρων στυλιζαρισμένων λογοτεχνικών γραφών και της κανονικοποίησής τους σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Εξίσου αναλυτικά δίνονται και στον Mioni²⁸ και στην Perria²⁹. Υλικό εξέτασής μας, όμως, εδώ είναι τα μη λογοτεχνικά κείμενα στα ελληνικά, γραμμένα σε πάπυρο, της περιόδου από τον 3ο αι. π.Χ. έως τον 8ο αι. μ.Χ., περίοδο για την οποία έχουμε το πλουσιότερο και πιο εύκολα προσπελάσιμο υλικό. Σε αυτά τα κείμενα εντάσσονται συμβόλαια, αποδείξεις, φορολογικά έγγραφα, υπηρεσιακή αλληλογραφία, διατακτικές πληρωμών καθώς και ιδιωτικές επιστολές³⁰. Πίσω από όλα αυτά τα είδη κειμένων φυσικά βρίσκονται άνθρωποι καθημερινοί, ιδιώτες αλλά και δημόσιοι υπάλληλοι, οι οποίοι επικοινωνούσαν, συνέτασσαν έγγραφα

²⁵ Για την ορολογία βλ. Άτσαλος (2004), 535-549.

²⁶ Βλ. Παπαθωμάς (2014), 26-28.

²⁷ Βλ. Turner-Parsons (1987²), 20-23.

²⁸ Mioni (1979), 63-75.

²⁹ Για τις μεγαλογράμματα γραφές βλ. Perria (2019), 33-64, όπου ισχύει *canone* [o scrittura canonizzata] = κανόνας [η πλήρης τυποποίηση της γραφής].

³⁰ Βλ. Παπαθωμάς (2014), 110-111 και 193-212.

και κάθε είδους κείμενα με βάση τις ανάγκες τους. Στο εμβληματικό έργο του Harrauer³¹ για την ελληνική παλαιογραφία στους παπύρους αναφέρεται πληθώρα προσώπων της δημόσιας ζωής που λόγω της θέσης τους συχνά καλούνταν να συντάξουν κείμενα: *γραμματεús, βασιλικός γραμματεús, γραμματεús έπιστρατήγου, γραμματεús τοú προκειμένου γραφείου, γραμματεús κληρούχων, γραμματεús τοπάρχου, κομογραμματεús, επιστολογράφος* και πολλοί άλλοι δημόσιοι υπάλληλοι αναδύονται μέσα από τα κείμενά μας δίπλα σε απλούς ανθρώπους που γράφουν είτε απευθυνόμενοι στην εξουσία είτε ο ένας στον άλλον για καθημερινά ζητήματα και ανταλλαγή πληροφοριών και αιτημάτων.

Η γραφή που εξυπηρετεί τις άμεσες ανάγκες της ιδιωτικής και δημόσιας καθημερινής ζωής είναι η *επισεσυρμένη* (ή *κοινή*) κοντά στην γραφειοκρατική και την βιβλιακή γραφή που χρησιμοποιήθηκαν για τα πιο επίσημα δημόσια έγγραφα και τα φιλολογικά μνημεία αντίστοιχα³². Αυτό που τονίζουν οι Turner και Parsons³³ για τη μεγαλογράμματη λογοτεχνική γραφή είναι το *bilinearity*, χαρακτηριστικό της που θα μεταφράζαμε³⁴ ως η τάση να εγγράφεται μεταξύ δύο νοητών οριζόντιων γραμμών, με λίγες εξαιρέσεις γραμμάτων, όπως το Φ και το Ψ και κάποιες φορές το Β και το Ρ, των οποίων οι κάθετες γραμμές μπορούν να τέμνουν τις νοητές γραμμές σχεδιασμού στις οποίες εγγράφονται τα υπόλοιπα γράμματα είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω. Πρόκειται για χαρακτηριστικό τόσο της επίσημης όσο και της ανεπίσημης λογοτεχνικής γραφής που όμως δεν μπορούμε να αποδώσουμε απόλυτα στην επισεσυρμένη γραφή λόγω των ιδιαίτερων αλλαγών που υφίστανται οι μορφές των γραμμάτων και της κλιμακωτής απόκτησης χαρακτηριστικών μικρογράμματης γραφής. Ο Harrauer συμφωνεί στα παραπάνω και υπογραμμίζει ότι η επισεσυρμένη είναι ένα πρόσφορο πεδίο για αλλαγή και νέες φόρμες³⁵, κάτι που θα φανεί και στον πίνακα εξέλιξης των μορφών των γραμμάτων της παρούσας εργασίας. Ο Thompson³⁶ αναφέρει πως βασικό χαρακτηριστικό των γραμμάτων της επισεσυρμένης είναι το σημαντικό πλάτος τους και η «επιπεδότητά» τους³⁷.

---

³¹ Για παραπομπή σε συγκεκριμένα κείμενα και για τον πληρέστερο κατάλογο βλ. Harrauer (2010), 82-110.

³² Για περισσότερα βλ.: Mioni (1979), 59-61 και Thompson (1975⁴), 115-116.

³³ Turner-Parsons (1987²), 3-4.

³⁴ Βλ. σελ. 17 της παρούσας εργασίας.

³⁵ Harrauer (2010), 73.

³⁶ Thompson (1975⁴), 130-131.

³⁷ Για περιγραφές και παραδείγματα γραφής βλ. Thompson (1975⁴), 132-148.

Σύμφωνα με τους Cavallo – Maehler³⁸ η ελληνική επισευρμένη εμφανίζεται στα τέλη του 3^{ου} και στις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. Η διαδικασία μέσα από την οποία αναδύεται είναι μία διαδικασία ανεξαρτητοποίησης από τις αυστηρές μορφές της επιγραφικής μεγαλογράμματης και οφείλεται σε δύο αιτίες: α) αρχικά στην ανάγκη για γρήγορη γραφή και β) στην μετέπειτα ανάγκη για ένωση των γραμμάτων μέσω περίτεχνων ενώσεων³⁹ (*ligaturae*) για ακόμη μεγαλύτερη ταχύτητα κατά τη γραφή και κρατώντας το εργαλείο γραφής για όσο περισσότερη ώρα γίνεται στον πάπυρο. Αυτή ακριβώς η γραφή *currente calamo* χαρακτηρίζεται από τους ίδιους ως η πιο ταιριαστή περιγραφή για την επισευρμένη. Φέρνοντας ως παράδειγμα τον P.Eleph. 3 (Ελεφαντίνη, 282 π.Χ.) και συγκρίνοντάς τον με τον P.Eleph. 1 (Ελεφαντίνη, 310 π.Χ.) καταλήγουν στο ότι πολλά γράμματα είναι πιο απλοποιημένα και γραμμένα με μία κίνηση, χωρίς να σηκώνεται το εργαλείο γραφής. Λίγα γράμματα σχηματίζουν ενώσεις και συμπλέγματα στην πρόιμη αυτή φάση και σίγουρα δεν υπάρχει ακόμη κανονικοποίηση στον τρόπο ένωσής τους αλλά τα πρώτα σημάδια ταχύτερης γραφής είναι εμφανή. Τέτοια γνωρίσματα εμφανίζονται σε πολλά έγγραφα του αρχείου του Ζήνωνα από το οποίο αξιοποιούμε ορισμένα κείμενα.

Οι Cavallo-Maehler αναφέρουν ότι στο δεύτερο μισό του 3^{ου} αι. π.Χ. η τάση να ενωθούν τα γράμματα το ένα με το άλλο επεκτείνοντας τα οριζόντια στοιχεία τους όσο γίνεται περισσότερο γίνεται όλο και πιο κυρίαρχη. Οι περίτεχνες ενώσεις και τα συμπλέγματα γραμμάτων είναι πιο συχνά από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. Άλλες φορές δύο ή περισσότερα γράμματα συνενώνονται σε μία μονάδα γραφής (*σύνπλεγμα*)⁴⁰ και άλλες φορές προεκτείνονται οριζόντιες κεραιές γραμμάτων που δεν είναι οργανικές στην μορφή του γράμματος απλώς και μόνο για να το ενώσουν με το επόμενο (*ένωση*)⁴¹. Χέρια και γραφές που ενώνουν συστηματικά τα γράμματα στα μη λογοτεχνικά κείμενα και κυρίως στα έγγραφα εμφανίζονται στο τέλος του 3^{ου} προς αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. (παραδείγματα που φέρνουν είναι οι P.Heid. VI 363, Ηρακλεοπολίτης, 224-218 π.Χ. και BGU III 1007, άγνωστος τόπος, 243 ή 218 π.Χ.).

Στη συνέχεια οι ίδιοι τονίζουν ότι οι ενώσεις και τα συμπλέγματα γραμμάτων είχαν εμφανείς συνέπειες στην ταχύτητα της γραφής και στα δύο είδη και εξετάζουν

³⁸ Cavallo, Maehler (2008), 11-17.

³⁹ Βλ. σελ. 16 και 17 της παρούσας εργασίας (bilinear, bilinearity).

⁴⁰ Βλ. και σελίδα 14 της παρούσας εργασίας για τη διαφορά μεταξύ συμπλέγματος, ένωσης και συνδυασμού.

⁴¹ Βλ. σελ. 15 της παρούσας εργασίας.

κοινά χαρακτηριστικά ορισμένων λογοτεχνικών γραφών και γραφών εγγράφων, που είναι πιο προσεγμένα και όχι τόσο επισευρμένα. Συγκεκριμένα, στις λογοτεχνικές γραφές συναντάμε συχνά τις κεραίες του άλφα ενωμένες με μία «μπούκλα» και σχηματίζοντας ένα τρίγωνο, όπως ακριβώς και σε πολλές γραφές εγγράφων (βλ. Α (1) στον Πίνακα από το 251 π.Χ.). Αντίστοιχα, το Ε και το Μ εμφανίζονται παρόμοια στις λογοτεχνικές γραφές και στις γραφές των εγγράφων. Αρκετά κοινές είναι και πολλές ενώσεις και συμπλέγματα γραμμάτων, όπως το Ε+Ι, το Ε+Σ, το Σ+Τ, το Τ+Ω και το Ω+Ι. Το Τ με την χωρισμένη στη μέση κάθετη κεραία, που είναι πολύ σύνηθες στην επισευρμένη των εγγράφων (ενδεικτικά βλ. Τ (21) στον Πίνακα από το 566 μ.Χ.) δεν εμφανίζεται στις λογοτεχνικές γραφές πριν τον 2^ο αι. π.Χ. Οι λογοτεχνικές γραφές συνολικά γράφονται πιο αργά καθώς ο σκοπός δεν επιβάλλει την ταχύτητα.

Τον 2^ο αιώνα η τάση για τα λογοτεχνικά χέρια είναι να εγγράφονται τα γράμματα σε ένα νοητό τετράγωνο, να εμφανίζουν περισσότερη *καμπυλότητα*⁴² στις όρθιες και διαγώνιες κεραίες τους και να υπάρχουν *πατούρες*⁴³ στο τέλος της κίνησης σχεδιασμού του γράμματος. Στις γραφές των εγγράφων από την άλλη επικρατούν πια οι συνδυασμοί και τα συμπλέγματα, τα γράμματα, όπως και τον 3^ο αι. π.Χ., είναι ακόμη ευθυγραμμισμένα στην επάνω νοητή οριζόντια γραμμή⁴⁴, οι κάθετες γραμμές τους ευδιάκριτες και ειδικά τα Ψ και Φ, και τα Β, Ρ, Τ, Υ παραμένουν μακρόσυρτα. Αυτή η γραφή είναι πιο συχνή σε πιο επίσημα έγγραφα, συνήθως σε αιτήσεις και επιστολές προς τον βασιλιά, τον στρατηγό ή άλλους αξιωματούχους. Τον 1^ο αι. π.Χ. και τον 1^ο αι. μ.Χ. οι λογοτεχνικές γραφές δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερες διαφορές· επικρατεί εντονότερα το στυλ της ένταξης στο νοητό τετράγωνο και της καμπυλότητας.

Τα βασικά συμπεράσματα στα οποία καταλήγουν οι Cavallo-Maehler και μας ενδιαφέρουν είναι πως η διάκριση μεταξύ λογοτεχνικών και μη γραφών είναι δυνατή από τα μέσα του 3^{ου} αι. π.Χ. και μετά, οι λογοτεχνικές γραφές παραμένουν στιλιζαρισμένες και όχι πολύ δεκτικές στην αλλαγή και την ενσωμάτωση νέων στοιχείων και τα γράμματα παραμένουν εγγεγραμμένα σε ένα νοητό τετράγωνο μέχρι τον 2^ο αι. π.Χ. Τον 2^ο αι. π.Χ., επίσης, σύμφωνα με τον Thomson επικρατεί αρκετά η

⁴² Βλ. σελ. 14-15 και 19 (Rundung) της παρούσας εργασίας.

⁴³ Βλ. σελ. 14-15 της παρούσας εργασίας.

⁴⁴ Βλ. σελ. 14 της παρούσας εργασίας.

τάση να ενώνονται γράμματα μεταξύ τους με οριζόντιες γραμμές στο επάνω μέρος τους⁴⁵.

Σύμφωνα με τον Mioni⁴⁶ η επισεσυρμένη ως ουσιαστικά μεγαλογράμματη υπάρχει από τις αρχές ως τον 3^ο αι. μ.Χ. με έναν ductus ταχύ και λιγότερο περίτεχνο. Από τον 4^ο αι. μ.Χ. συντελείται η διαφοροποίησή της από τις βιβλιακές και λογοτεχνικές γραφές και είναι πιο εμφανής η σταδιακή κατάργηση και εγκατάλειψη των κανόνων. Σύμφωνα με τον ίδιο μπορούμε να πούμε ότι από την εποχή του Ιουστινιανού και εξής έχουμε τη βυζαντινή επισεσυρμένη με δύο τύπους: αυτόν των εγγράφων και τον συνηθισμένο, τα όρια των οποίων είναι ασαφή και η υπέρβασή τους συνεχής. Σημαντικό να σημειωθεί, επίσης, από όσα αναφέρονται στο έργο του Mioni, για τη γραφή των εγγράφων είναι το ότι προαναγγέλλει και κάνει σαφή τα μορφολογικά χαρακτηριστικά της μικρογράμματης που θα έρθει τον 9^ο αι. μ.Χ.⁴⁷

Παλαιογραφική ορολογία μη λογοτεχνικών παπύρων

Παραπάνω στην εισαγωγή στην επισεσυρμένη γραφή σταχυολογήθηκε μία λίγο πολύ καθιερωμένη παλαιογραφική ορολογία σχετικά με βασικά στοιχεία της γραφής εν γένει, όπως μεγαλογράμματη, και μεταφράστηκαν όροι που σε αδρές γραμμές ήδη χρησιμοποιούνται ευρέως, όπως *στρογγυλόσχημα γράμματα*. Η ορολογία που μας ενδιαφέρει σε αυτό το κομμάτι είναι η ορολογία που αφορά στην περιγραφή των γραμμάτων, των μορφών τους, του τρόπου ένωσης/συνδυασμού τους και του σχεδιασμού τους και η μετάφρασή της στα ελληνικά. Επειδή ακριβώς για τη λογοτεχνική γραφή, η οποία γνώρισε μεγαλύτερη κανονικοποίηση με συγκεκριμένα στυλ και ονόματα γραφών, έχουν γραφθεί πολλές μελέτες είναι σημαντικό να υπάρξει μία συστηματικότερη μελέτη των γραμμάτων, όπως συναντώνται στα μη λογοτεχνικά κείμενα της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Κάτι τέτοιο είναι λογικό πως δεν θα τύχει της ίδιας ομοιογενούς εξέτασης της λογοτεχνικής γραφής λόγω ακριβώς της ποικιλίας και του αυθορμητισμού της γραφής των καθημερινών ανθρώπων. Ωστόσο, η περιγραφική ορολογία σε κάθε περίπτωση παραμένει ίδια και η συγκέντρωση ήδη μεταφρασμένων όρων και η μετάφραση άλλων που θα αποπειραθεί να γίνει εδώ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τα μη λογοτεχνικά κείμενα. Χρήσιμη σε αυτήν την έρευνα μαζί

---

⁴⁵ Thompspon (1975⁴), 135.

⁴⁶ Mioni (1979), 77

⁴⁷ Mioni (1979), 78-83 και συγκεκριμένα βλ. 81 για τις μορφές των γραμμάτων τον 6^ο, 7^ο και 8^ο αι. μ.Χ.

με τα εγχειρίδια που προαναφέρθηκαν υπήρξε η ιστοσελίδα <http://codicologia.irht.cnrs.fr//indexc>⁴⁸ στην οποία μπορεί όποιο άτομο ενδιαφέρεται να αναζητήσει παλαιογραφική ορολογία και να δει τους όρους στα αγγλικά, γαλλικά, ιταλικά, αραβικά και ισπανικά. Φυσικά η ιστοσελίδα ειδικεύεται στην παλαιογραφική και κωδικολογική ορολογία αλλά ορισμένοι κοινοί όροι ήταν ωφέλιμο να αναζητηθούν σε αυτήν και να ληφθούν υπ' όψιν για την καλύτερη απόδοση των όρων στα ελληνικά.

Αρχικά, χρήσιμος να αναφερθεί στο σημείο αυτό είναι ο διαχωρισμός που κάνει ο Mioni και τον οποίο θα αξιοποιήσουμε στην παρούσα εργασία και συναντάμε ήδη μεταφρασμένο στη μετάφραση από τον Παναγιωτάκη μεταξύ μεγαλογράμματης γραφής (*maiuscula*), δηλαδή της γραφής στην οποία τα γράμματα περιλαμβάνονται ανάμεσα σε δύο παράλληλες γραμμές χωρίς οι κεραίες να ξεπερνούν αυτό το διπλό όριο, και της μικρογράμματης γραφής (*minuscula*), το σύνολο των γραμμάτων της οποίας περιλαμβάνεται επίσης στο διάστιχο των δύο γραμμών αλλά απαιτούνται και δύο ακόμη παράλληλες γραμμές η μία πάνω και η άλλη κάτω για να περικλείσουν τις κεραίες ή άλλα χαρακτηριστικά των γραμμάτων που ξεφεύγουν του κεντρικού σώματός τους. Η διάκριση αυτή βασίζεται στις οργανικές μορφές των γραμμάτων και δεν λαμβάνει υπ' όψιν άλλους παράγοντες που επηρεάζουν τη γραφή και το μέγεθός της. Σίγουρα μπορούμε να νοήσουμε τις δύο οριζόντιες γραμμές για να καταλήξουμε σε δικά μας συμπεράσματα για το μέγεθος τη φορά και τον τρόπο σχεδιασμού της επισεσυρμένης γραφής, αλλά δεν θα μπορούσαμε να πούμε πως η εγγραφή σε δύο νοητές γραμμές είναι το βασικό χαρακτηριστικό της, όπως αναφέρθηκε και παραπάνω. Στην παρούσα εργασία δεχόμαστε ότι μέχρι τον 9^ο αι. μ.Χ. η ελληνική γράφεται σε μεγαλογράμματη γραφή⁴⁹ και σε συνεχή γραφή (*scriptio continua*)⁵⁰. Ο Thompson αντί για διάκριση σε μεγαλογράμματες και μικρογράμματες γραφές διακρίνει μεταξύ μεγάλων γραμμάτων (*majuscules*) και μικρών (*minuscules*)⁵¹. Τα πρώτα τα χωρίζει σε δύο κατηγορίες: τα μεγάλα γράμματα, αυτά που σχηματίζονται όπως στις επιγραφές με καθαρές γραμμές που συναντιούνται σε γωνίες αποφεύγοντας τις καμπύλες και τα στρογγυλόσχημα (*uncials*) που είναι μετατροπή των πρώτων σε πιο καμπυλωτές μορφές⁵². Ο ίδιος για τη βυζαντινή επισεσυρμένη αναφέρει ότι είναι πιο «χαλαρή και

⁴⁸ Αξιοποιεί σε μεγάλο βαθμό το Muzerelle D. (1985). *Vocabulaire codicologique du français*, Paris.

⁴⁹ Mioni (1979), 55-59 και Thompson (1975⁴), 116-117.

⁵⁰ Για τη *scriptio continua*, βλ. Turner – Parsons (1987²), 7-14.

⁵¹ Βλ. και σελ. 15 της παρούσας εργασίας.

⁵² Thompson (1975⁴), 117.

διανθισμένη» (loose and flourished) και στην οποία πολλές φορές συναντάμε μακριές γραμμές γραμμάτων που εκτείνονται πάνω ή κάτω από τις νοητές γραμμές εγγραφής αυτών⁵³.

Στην ελληνική μετάφραση του σταθμού για την παλαιογραφία έργου του Mioni υπάρχει ήδη καταρτισμένη και μεταφρασμένη σημαντική ορολογία στα ελληνικά. Αρχικά, ορίζεται ο *ductus* ως γραφικός χαρακτήρας. Μπορεί να είναι γρήγορος, προσεγμένος, δεξιοκλινής (με κατεύθυνση/κλίση στα δεξιά), αριστεροκλινής (με κατεύθυνση/κλίση στα αριστερά). Αντίστοιχα, μπορούμε να προσθέσουμε ότι και τα γράμματα μπορούν να χαρακτηριστούν δεξιοκλινή ή αριστεροκλινή και το ίδιο ισχύει και για την γραφή. Ορίζεται στην μετάφραση του ίδιου έργου, επίσης, ο *σχεδιασμός*, που αναφέρεται στον αριθμό, στην τάξη και στην κατεύθυνση των κινήσεων (βαίνουν από τα αριστερά προς τα δεξιά ή αντίστροφα, από πάνω προς τα κάτω ή αντίθετα). Η *γωνία γραφής* καθορίζεται από την κλίση του εργαλείου γραφής σε σχέση με το υλικό που δέχεται τη γραφή και τη γραμμή πάνω στην οποία βαίνουν τα γράμματα. Εξαρτάται από την στάση και τον τρόπο που κρατά ο γραφέας το εργαλείο γραφής, καθορίζει την έντονη ή όχι γραφή των γραμμάτων, τη φορά τους και την κλίση τους. Ως *σχήμα* ορίζεται η εξωτερική όψη και το μέγεθος των γραμμάτων (στρογγυλά, τετραγωνισμένα, ισοϋψή, μακρόστενα, πεπλατυσμένα, οξυκόρυφα). Αντίστοιχα γίνεται ο διαχωρισμός μεταξύ *συμπλεγμάτων* και *συνδυασμών* γραμμάτων· τα συμπλέγματα είναι συνενώσεις γραμμάτων που γίνονται αυθόρμητα, σχηματίζονται αν προεκταθούν οι αρχικές και τελικές κεραίες γραμμάτων ενώ συνδυασμοί είναι συνενώσεις γραμμάτων κατά τρόπο ώστε μερικά στοιχεία ενός γράμματος να χρησιμοποιούνται και για τη γραφή του επόμενου. Τέλος μεταφράζεται ο όρος *κίνηση* και *κινήσεις* για την περιγραφή του σχεδιασμού του γράμματος καθώς και ο όρος *κεραία* για να αποδώσει τις *γραμμές* (line/lines (αγγλ.), filet/filets (γαλλ.), filetto/filetti (ιταλ.), línea/líneas), οριζόντιες και κάθετες, που απαρτίζουν το γράμμα. Έχουμε, επίσης, μεταφρασμένους τους εξής όρους: κάθετη κεραία από πάνω προς τα κάτω, ελαφριά καμπύλη, κορυφή της κάθετης κεραίας, οξεία γωνία, ελαφριά καμπύλη γραμμή.⁵⁴ Εξίσου σημαντικές είναι και οι περιγραφές που κάνει⁵⁵ συγκεκριμένων γραμμάτων ενδεικτικά, όπως: «Το α γράφεται με μια μόνο κίνηση της γραφίδας, όπως στη σύγχρονη γραφή, και ενώνεται με το επόμενο γράμμα.», «Το κ γίνεται όμοιο με το

⁵³ Thompson (1974), 141, για παραδείγματα αυτού βλ. 142-143 του ίδιου.

⁵⁴ Mioni (1979), 55-59.

⁵⁵ Mioni (1979), 83.

λατινικό u, αλλά με την πρώτη κεραία πολύ επιμηκυμένη προς τα πάνω.» και «Στο σ κλείνεται το κάτω τόξο του ημισελήνοσχημου C της μεγαλογράμματης και το επάνω τόξο⁵⁶ μετατρέπεται σε οριζόντια γραμμή, που ενώνεται με το γειτονικό γράμμα.». Ο Harrauer στο αντίστοιχο παλαιογραφικό του έργο κάνει και εκείνος περιγραφές γραμμμάτων.⁵⁷ Στα παραπάνω μπορούμε να προσθέσουμε τις εξής μεταφράσεις όρων συχνών σε διάφορα παλαιογραφικά εγχειρίδια: δύο ή περισσότερα γράμματα συνενώνονται σε μία μονάδα γραφής (*σύμπλεγμα*) και άλλες φορές προεκτείνονται οριζόντιες κεραίες γραμμμάτων που δεν είναι οργανικές στην μορφή του γράμματος απλώς και μόνο για να το ενώσουν με το επόμενο (*ένωση*), προτίμηση στις καμπύλες μορφές (*καμπυλότητα*) και ύπαρξη *πατούρων* (στην επιγραφική *ακρέμονες*), τμήματα που προεξέχουν της οργανικής μορφής του γράμματος. Αξιοσημείωτη είναι και η διάκριση μεταξύ μεγάλων γραμμμάτων (*majuscules*) και μικρών (*minuscules*).

Ο όρος *κεραία* ή *κεραίες*, που χρησιμοποιείται στη μετάφραση του έργου του Mioni αλλά και γενικότερα εγείρει την εξής προβληματική: συχνά η κεραία αναφέρεται σε κάτι που προεξέχει επάνω σε ένα ήδη υπάρχον σώμα/πυρήνα διαφορετικού μεγέθους από αυτήν, ένα είδος «ουράς» αλλά στην επάνω πλευρά και δεν είναι ασφαλές να είναι συνώνυμη της γραμμής ή του πυρήνα (βασικού σώματος) ενός γράμματος. Στην παρούσα εργασία ο όρος αυτός χρησιμοποιείται μόνο ως συνώνυμος του όρου «γραμμή», αφού και πολλοί άλλοι ερευνητές τον έχουν χρησιμοποιήσει έτσι, αλλά δεν προτιμάται ακριβώς λόγω της σύγχυσης που δημιουργεί στα ελληνικά. Αντίστοιχα, προβληματική είναι για την περιγραφή επισεσυρμένης γραφής η χρήση των όρων «κίνηση» και «κινήσεις». Επειδή ακριβώς η επισεσυρμένη γράφεται μη σηκώνοντας τον κάλαμο ή γενικά το εργαλείο γραφής από τον φορέα γραφής, δεν μπορούμε ακριβώς να υπολογίσουμε τις κινήσεις του χεριού κατά τον σχεδιασμό και εκτιμάται ότι δεν μπορεί να προσφέρει σημαντική βοήθεια και ακρίβεια.

Ο Bataille⁵⁸ στο πολύ χρήσιμο έργο του στα γαλλικά, στο οποίο επιχειρεί να συγκροτήσει παλαιογραφική ορολογία σχεδιάζοντας πολλές μορφές γραμμμάτων, αναφέρει τους εξής όρους, τους οποίους μεταφράζουμε από τα γαλλικά: γράμμα (*lettre*), διάταξη γράμματος (*ordonnance [de lettre]*)⁵⁹, σχεδιασμός γράμματος

---

⁵⁶ freccia (ιταλ.), arrow (αγγλ.).

⁵⁷ Harrauer (2010), 74-77.

⁵⁸ Bataille A. (1954), *Pour une terminologie en paléographie grecque*, Paris.

⁵⁹ Για αναλυτική εξέταση και σχέδια των διαφόρων διατάξεων των γραμμμάτων στο χώρο ανάλογα με τα σχήματά τους βλ. Bataille (1954), 43-52.

(construction [de lettre])⁶⁰, μέρη γράμματος/γραμμμάτων (limbes [de lettre]). Κάνει διαχωρισμό ανάμεσα στα γράμματα των οποίων οι συστατικές/οργανικές γραμμές είτε ακουμπάνε κανονικά ή μια την άλλη είτε όχι σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, κάτι που ισχύει για τις πιο πρώιμες μορφές των γραμμμάτων όταν ακόμη ο κάλαμος ή γενικά το εργαλείο γραφής σηκώνεται από τον φορέα γραφής, κάτι που δεν είναι τόσο βοηθητικό για την επισεσυρμένη. Χαρακτηρίζει τα γράμματα σε σχέση με τα υπόλοιπα haut (ψηλά/μεγάλα), median (μεσαία) και bas (χαμηλά/μικρά), αναφέρεται σε βάση γραφής (base), άξονα γράμματος (axe), ο οποίος μπορεί να ρέπει προς αριστερά ή δεξιά ή να είναι ίσιος και σε κλίση γράμματος (déclinaison [de lettre]). Σημαντική είναι, επίσης, η ορολογία για anse («μπούκλα»), chaîne jointive (αλυσίδα-ένωσης) και en chaîne impliquée (όταν το ένα γράμμα γράφεται πάνω στο άλλο)⁶¹. Ιδιαίτερα ενδιαφέροντα είναι και τα εξής: jambe («πόδι γράμματος») π.χ. τα κάθετα «πόδια» του Π ή του Ν, traverse (οριζόντια γραμμή, όπως στο Α και στο Ε), mât (η επιμηκυμένη γραμμή σε γράμματα, όπως στο Κ (21) του 566 μ.Χ.), noyau (η μεσαία γραμμή γραμμμάτων, όπως το Θ και το Ξ), cordon (οι γραμμές εν είδει «μπούκλας» που σχηματίζονται για να ενώσουν μέρη του γράμματος, όπως στο Ε (12) του 116 μ.Χ.), dard (οι διακοσμητικές απολήξεις, όπως ενδεικτικά τις βλέπουμε στο πάνω και κάτω μέρος του Ι), patin (πατούρα), fouet (επιμηκυμένες γραμμές, όπως στο Φ).

Παράλληλα, στην περιγραφή των επιλεγμένων κειμένων τους στο έργο των Cavallo-Maehler χρησιμοποιείται η εξής περιγραφική ορολογία που μεταφράζουμε από τα αγγλικά: γρήγορη γραφή με λίγες ενώσεις και συμπλέγματα, περίτεχνες ενώσεις γραμμμάτων (writing rapidly with few ligatures), ομοιόμορφη γραφή (uniform script), γρήγορη γραφή (rapid script), πλατιά γράμματα (broad letters), ακανόνιστη/ασύμφωνη εκτέλεση (inconsistent execution), ένταξη γραμμμάτων σε [νοητό] τετράγωνο (to inscribe the letters into a square), τάση προέκτασης των ήδη υπαρχόντων επάνω οριζόντιων γραμμών (tendency to extend the existing upper horizontal strokes), πλάγιες γραμμές (oblique strokes), οριζόντια γραμμή (cross-bar), νοητή επάνω οριζόντια γραμμή (imaginary upper horizontal line), γραμμή βάσης γραμμμάτων (baseline), άνισο μέγεθος (uneven size), το γράμμα σχεδιάζεται με κινήσεις (movements), κατεβαίνουν κάτω από την νοητή γραμμή βάσης των γραμμμάτων (descend below the notional

---

⁶⁰ Σημαντική η απεικονιστική σχεδίαση των πιθανών συστατικών γραμμών ενός γράμματος στο Bataille (1954), 83.

⁶¹ Φέρνει ως παράδειγμα το Ι το οποίο τραβιέται ως κάθετη που τέμνει την πλάγια γραμμή του Ν, Bataille (1954), 23.

baseline), κυκλόσχημα [γράμματα/σχήματα] (circle-shaped), ανομοιομορφία μεγέθους μεταξύ των γραμμάτων (unevenness of size between letters), ακανόνιστη τοποθέτηση το ένα σε σχέση με το άλλο (irregularly placed in relation to each other), ρευστές και καμπυλωτές γραμμές (fluid and rounded strokes), ομαλές και κυκλικές φόρμες [γραμμάτων] / άκαμπτες και γωνιώδεις φόρμες [γραμμάτων] (smooth and rounded forms / stiff and angular forms), η γραμμή βάσης γραμμάτων διαπερνάται από κάθετες γραμμές/«ουρές» γραμμάτων (the baseline crossed by downstrokes), μικρές πατούρες σε σχήμα αγκριστριού που τείνουν [αριστερά/δεξιά] (tiny hooks pointing [left/right]), που αναγράφεται ανάμεσα σε δύο γραμμές (*bilinear*).

Για συγκεκριμένες μορφές γραμμάτων οι ίδιοι αναφέρονται ως εξής: η οριζόντια γραμμή του Α συχνά κυρτή (cross bar of A often curved), η οριζόντια γραμμή του Α μπορεί να είναι οριζόντια, πλαγιαστή προς τα κάτω ή γωνιώδης (the middle bar of a can be horizontal, descending or angular), η μεσαία οριζόντια γραμμή του Ε αποκομμένη (the middle bar of E is detached), η οριζόντια γραμμή του Θ και του Ξ μία τελεία (cross bar of Θ a dot, also of Ξ), οι εσωτερικές γραμμές του Μ δημιουργούν ένα ρηχό τόξο (inner strokes of M forma a shallow bow), το μεσαίο μέρος του Μ ως επίπεδη καμπύλη (middle element of M may be a flat curve), Ρ με το κυκλικό μέρος του ανοιχτό (P with small loop open), το Υ έχει μεγάλο και ρηχό «κύπελο» (Y has a large shallow cup), το Φ ψηλό και στητό (Φ tall and upright), μακριές κάθετες γραμμές των Φ και Ψ (long verticals of Φ and Ψ), το Υ σχεδόν σαν γωνία (Y appears nearly V-shaped), η οριζόντια γραμμή του Τ παρουσιάζει πατούρες στο σχήμα μικρών «αγκιστριών» στο τέλος των άκρων του (the cross bar of T shows serifs of small hooks at the ends of their extremities), η κάθετη μακριά κεραία του Ρ καμπυλώνει ελαφρά προς τα αριστερά (rho with long descender curving slightly to the left).

Οι Turner και Parsons χρησιμοποιούν ορολογία κοινή με τους Cavallo και Maehler. Κάνουν και αυτοί λόγο για την εγγραφή στις δύο νοητές γραμμές (*bilinearity*) και προσθέτουν λίγα νέα στοιχεία και εκφράσεις. Όσες αξίζουν να προστεθούν και μεταφράζουμε από τα αγγλικά είναι: οριζόντια επέκταση [κεραίας/γραμμής] (horizontal extension), κλίση στα [δεξιά] (slanting to the right), καλά εντυπωμένες πατούρες στο κάτω μέρος των κάθετων γραμμών (well-marked serifs on the feet of vertical strokes), τα γράμματα έχουν πιο συμπαγείς και επίπεδες φόρμες (the letters have a flattened look), παχιές οριζόντιες [γραμμές] (thick horizontals), φανερά πιο παχιά σημεία (τελείες ή κύκλοι) στο τέλος γραμμών (marked thickenings (dots or

loops) at the end of strokes). Συγκεκριμένα για γράμματα αναφέρουν ότι τα Ε, Θ, Ο, Σ είναι πιο στενά (narrow), τα Υ, Φ, Ρ συνήθως στέλνουν μία «ουρά» αρκετά πιο κάτω από την νοητή γραμμή (send a tail well below the line), το Β μπορεί επίσης να εκτείνεται πάνω ή κάτω των νοητών οριζόντιων γραμμών εγγραφής των γραμμάτων (B may protrude above or below), για τα Α και Δ έχουμε τριγωνικές φόρμες (triangular forms of Α and Δ), και το Α και Ε συχνά συνδυάζονται με το Ι και το Ρ (Α and Ε ligature with Ι and Ρ).

Στο πιο πρόσφατο έργο της Perria καταρτίζεται σε παράρτημα σημαντική ορολογία μεταφρασμένη στα ελληνικά από τα ιταλικά, κομμάτι της οποίας είναι δυνατόν να φανεί χρήσιμο και στην παρούσα μελέτη. Πιο συγκεκριμένα, αναφέρεται σε γωνία γραφής (angolo di scrittura), κλίση της γραφής (angolo di inclinazione della scrittura), γωνία κλίσης του καλάμου (angolo di inclinazione del calamo), αργό/γρήγορο ductus (posato/corsivo), λεπτές κεραίες (filetti)/παχιές κεραίες (pieni), συνδυασμούς γραμμάτων (nessi), συμπλέγματα γραμμάτων (legatura), διαστάσεις γράμματος (modulo), γραφή επισεσυρμένη (scriptio corsiva), σχεδιασμό [γράμματος/συμπλέγματος/συνδυασμού] (tratteggio), κεραίες [γραμμάτων] (tratto/tratti).

Εξετάζοντας, ωστόσο, εκδόσεις και μελέτες μη λογοτεχνικών παπύρων βλέπουμε ότι η παλαιογραφική περιγραφή δεν είναι πάντα εκτενής και δίνονται μόνο σχηματικά κάποιες παλαιογραφικές παρατηρήσεις για ορισμένα γράμματα ή για την γραφή και τον ductus γενικά. Σε άρθρο⁶² του Matthias Stern για πτολεμαϊκούς παπύρους συναντάμε τον χαρακτηρισμό flüssig Duktus (ομαλός/ρευστός ductus), τον όρο Form/Formen (φόρμα/φόρμες), την φράση “sauber” schreiben («καθαρή» γραφή) καθώς και την καθιερωμένη ορολογία Treppen-N (N-σκάλα). Εκτενέστερη περιγραφή έχουμε στο άρθρο των Mitthof και Παπαθωμάς⁶³ όπου χρησιμοποιείται ο όρος routinierte Geschäftskursive (πιο «έμπειρη» επισεσυρμένη του εμπορίου), ο χαρακτηρισμός flüchtig (γρήγορος, απρόσεκτος) για τον ductus, οι όροι Halbkreis (ημικύκλιο) και halbkreisförmig (ημικυκλικής φόρμας) και τέλος το όνομα της λιγκατούρας «Άσσοσ-Πίκα» του Ε και του Ρ (Pik-As-förmigen Ligatur EP). Τέλος, σημαντική ορολογία χρησιμοποιείται και από την Brigitte Rom και τον Hermann

---

⁶² Stern M. (2016), “Drei neue ptolemäische Papyri und das Amtssarchiv des Demetrios”, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 53: 17-51.

⁶³ Mitthof F., Papathomas A. (2008), “Zwei officiales in Nöten”, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 45: 117-141.

Harrauer⁶⁴. το μέρος γράμματος (Buchstabenteil), η καμπυλότητα (Rundung) και οι ιδιότητες ευχέρεια (Flüssigkeit), «καθαρότητα»/ευκρίνεια (Deutlichkeit) και πόσο ευανάγνωστη είναι η γραφή (Leserlichkeit).

Μπορούμε γενικά σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω να προσθέσουμε τον όρο *πυρήνας γράμματος* εννοώντας την ιδεατή μορφή του. Όταν ακούμε, δηλαδή, «το γράμμα Δ» το σχήμα, ο πυρήνας που έχουμε στο μυαλό μας είναι ένα ισοσκελές τρίγωνο. Οι τυχόν αποκλίσεις που μπορούν να παρουσιαστούν σε αυτό το τρίγωνο είναι εύκολα κατανοητές αν έχουμε αυτό το σχήμα στο μυαλό μας, π.χ. το Δ γίνεται πιο καμπύλο, η μία πλευρά του τριγώνου εκτείνεται πιο πολύ προς μία κατεύθυνση κ.ο.κ. Ο πυρήνας αυτός είναι άμεσα συνυφασμένος με το μέγεθος και τα μέρη του γράμματος καθώς και με την ταχύτητα σχεδιασμού. Ταυτόχρονα, μιλώντας για *οργανικές γραμμές* εννοούμε τις βασικές γραμμές που χρειάζονται για τον σχεδιασμό ενός γράμματος (π.χ. στο Δ χρειάζονται τρεις ευθείες γραμμές) και όχι τυχόν γραμμές που χρησιμεύουν στην ένωση του γράμματος με άλλα ή στην επέκτασή του για λόγους διακοσμητικούς ή άλλους.

Βασική καταληκτική σκέψη τόσο από την βιβλιογραφία όσο και από την μελέτη που προηγήθηκε αλλά και ακολουθεί είναι το προφανές αλλά σημαντικό ότι όσο «προχωράει» η επισευρμένη γραφή και υπάρχει ακόμη μεγαλύτερη ανάγκη για ταχύτητα τόσο πιο έντονα αντιληπτή είναι η καμπυλότητα, καθώς οι καμπύλες σχηματίζονται πιο γρήγορα και πιο εύκολα από τις καθαρές γραμμές. Αυτές οι καμπύλες συνυπάρχουν και με τα χαρακτηριστικά της μικρογράμματης που πλησιάζει και τα οποία σταδιακά φανερώνονται στις μορφές των γραμμάτων.

Ορολογία

Η παρούσα ορολογία είναι κατηγοριοποιημένη θεματικά και όχι αλφαβητικά. Πρόκειται για ορολογία που έχει ήδη μεταφραστεί (βλ. κεφάλαιο *Παλαιογραφική ορολογία μη λογοτεχνικών παπύρων*) και για την ορολογία η οποία προτείνεται στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας. Η ορολογία αυτή θα χρησιμοποιηθεί κατά την περιγραφή των μορφών των γραμμάτων, η οποία επιχειρείται στο δεύτερο μέρος της παρούσας εργασίας. Μαζί με την προτεινόμενη μετάφραση δίνονται και οι όροι της ξενόγλωσσης βιβλιογραφίας. Η συστηματικότερη μεταφραστική απόπειρα στα νέα ελληνικά έχει γίνει κυρίως από τα αγγλικά και πρόσφατα από τα ιταλικά (βλ. έργο L.

---

⁶⁴ Rom B., Harrauer H. (1984), “Drei byzantinische Papyri”, *ZPE* 54: 95-100.

Perria). Γι' αυτό αυτές οι γλώσσες προκρίνονται και αναφέρονται περισσότερο στην παρούσα εργασία. Όπου δεν υπάρχει ο αντίστοιχος όρος στην ξενόγλωσση ορολογία είναι επειδή δίνεται ο ελληνικός όρος από υπάρχουσα μετάφραση ή επειδή δεν κρίθηκε αναγκαίο.

ductus

- γρήγορος/ταχύς (flüchtig)
- προσεγμένος
- περίτεχνος/μη περίτεχνος
- δεξιοκλινής/αριστεροκλινής
- ρευστός/ομαλός (fluid, flüssig)

φορέας γραφής (writing surface, supporto, soporte, materia sustenante, support, matière subjective)

εργαλείο γραφής

γωνία γραφής (angolo di scrittura)

γραφή

- μεγαλογράμματη (maiuscula)
- μικρογράμματα (minuscula)
- λογοτεχνική (literary)
- επισεσυρμένη (cursive, corsiva, Kursiv)
- μη λογοτεχνική
- βιβλιακή (book-hand)
- δεξιοκλινής/αριστεροκλινής (κλίση γραφής, angolo di inclinazione della scrittura)
- «καθαρή» (“sauber” schreiben)
- στρογγυλόσχημη (uncial)

νοητή γραμμή βάσης (baseline, Zeilengrundlinie, Basislinie)

νοητές γραμμές εγγραφής γραμμάτων (bilinearity, bilinear ο χαρακτηρισμός)

γράμμα (lettre, letter, Buchstaben)

σχεδιασμός γράμματος/γραμμάτων

σχήμα γράμματος/γραμμάτων (shape)

- καμπυλότητα (Rundung)

διαστάσεις γράμματος (modulo)

σχεδιασμός [γράμματος/συμπλέγματος/συνδυασμού] (trattegio)

- μονοκονδυλιά

φόρμα γράμματος/γραμμμάτων (form/forms, Form/Formen)

- άκαμπτη (stiff)
- γωνιώδης (angular)
- συμπαγής (flattened)
- τριγωνική (triangular)
- επίπεδη (flat)

σχεδίαση σχημάτων γράμματος/γραμμμάτων (ordonnance, execution)

πυρήνας γράμματος

μέγεθος γράμματος/γραμμμάτων (size)

- ακανόνιστο/ανομοιόμορφο (inconsistent)
- άνισο (uneven)
- μεγάλο (big, groß)
- μικρό (small, klein)
- ογκώδες
- στενό (narrow)

πλευρά γράμματος (side)

«πόδι» γράμματος (jambe)

μέρος γράμματος (limbes, Buchstabenteil)

- ημικόκλιο (half-circle, Halbkreis)
- ημισέληνος/μισοφέγγαρο (crescent line)
- γραμμή (line)
- καμπύλη (curve)
- ημικαμπύλη (half-curve)
- πλαγιοκάθετη
- διαγώνια (at an angle)
- κύκλος (circle, Kreis)
- τόξο (freccia, flecha, arrow)
- «κύπελο» (“cup”)
- μεσαία γραμμή Θ, Ξ (noyau)

γράμματα

- ογκώδη
- μεγάλα (big, haut, groß)
- στρογγυλά (round)
- πλατιά (wide, broad, bas)
- γωνιώδη (angular)
- πεπλατυσμένα (flattened)
- ισοϋψή
- στητά (upright)
- μακρόστενα (oblong)

- στρογγυλόσχημα/κυκλόσχημα (uncial)
- οξυκόρυφα
- στενά (narrow)

συνδυασμοί γραμμάτων (nessi)

συμπλέγματα γραμμάτων (λιγκατούρα, legaturae, ligature, Ligatur)

- Άσσοσ-Πίκα EP (Pik-As-förmigen Ligatur EP)

κίνηση/κινήσεις (movement/movements)

κεραία/κεραίες (stroke/strokes, line/lines, tratto/tratti)

γραμμή/γραμμές (line/lines, filet/filets, filetto/filetti, línea/líneas, filete/filetes)

- οριζόντιες/κάθετες (horizontal/verticular)
- διαγώνιες (diagonal, at an angle)
- λεπτές/παχιές (filetti/pieni)
- ρευστές (fluid)
- κυρτές (hooked)
- καμπυλωτές (curved, rounded)
- πλαγιοκάθετες

πατούρα/πατούρες (serifs, patin/patins)

διακοσμητική απόληξη (dard)

«ουρές»

«αγκίστρια» (hooks)

«μπούκλες» (loops, fouets, anses)

γραμμή/γραμμές μη οργανικές στον πυρήνα του γράμματος

γραμμή-ένωσης (link-stroke, chaîne jointive, en chaîne impliquée)

Κατάλογος παπύρων που αξιοποιήθηκαν και οι εκδόσεις τους

Έχοντας ως παραδοχή το ότι η οριοθέτηση και κατηγοριοποίηση σε χρονικά πλαίσια οποιασδήποτε έρευνας είναι συμβατική και χάριν ευκολίας, η επιλογή των παπύρων για τη διαχρονική εξέταση της εξέλιξης του σχεδιασμού των γραμμάτων και της γραφής γενικότερα βασίστηκε κυρίως στο διαθέσιμο στο διαδίκτυο υλικό. Συγκεκριμένα, κύρια μέριμνα ήταν να υπάρξει ποικιλία γραφών από διαφορετικά είδη μη λογοτεχνικών παπύρων και από ευρύ χρονολογικό φάσμα με σκοπό να βρεθούν αφενός οι πιο χαρακτηριστικές μορφές γραμμάτων ανά εποχή αλλά και πιθανές παραλλαγές των μορφών αυτών. Παράλληλα, προτιμήθηκαν πάπυροι που σώζονται είτε ολόκληροι είτε στο μεγαλύτερο μέρος τους οι οποίοι φέρουν αρκετά γράμματα και δεν έχουν μεγάλες φθορές στο μελάνι ή αλλοιώσεις που καθιστούν δύσκολη την ανάγνωση, όπως λεκέδες ή/και πολλά σπασίματα. Χρωματικές αποκλίσεις του παπύρινου υλικού γραφής και διαφορετικός σχεδιασμός λόγω του μελανιού ή του εργαλείου γραφής αποτελούν στοιχεία που είναι αναπόφευκτα ορατά στις φωτογραφίες που περιελήφθησαν στον πίνακα εξέλιξης των γραμμάτων. Τέλος, δόθηκε προτεραιότητα στα τεκμήρια εκείνα που είναι ευκολότερα προσβάσιμα στο διαδίκτυο, ώστε να μπορεί να τα αναζητήσει και ο αναγνώστης/η αναγνώστρια της παρούσας εργασίας, και για τα οποία υπάρχει φωτογραφικό υλικό υψηλής ευκρίνειας. Δεν προτιμήθηκαν ασπρόμαυρες φωτογραφίες, διότι δεν αποτυπώνουν την εικόνα που βλέπει ο/η παπυρολόγος κατά την επαφή του/της με το πρωτότυπο υλικό γραφής.

Για την εύρεση των παραπάνω τεκμηρίων χρησιμοποιήθηκε το papyri.info και το pappal.info. Για τις συντομογραφίες των παπυρολογικών εκδόσεων χρησιμοποιήθηκε η Checklist, η οποία είναι ελεύθερα προσβάσιμη στην ηλεκτρονική διεύθυνση <http://papyri.info/docs/checklist> όπως και στην https://library.duke.edu/rubenstein/scriptorium/papyrus/texts/clist_papyri.html. Κατά μέσο όρο για κάθε αιώνα χρησιμοποιήθηκαν περίπου τρία (3) παπυρικά τεκμήρια διαφορετικών χρονολογιών, όσο αυτό ήταν δυνατό και χρήσιμο.

Ο αναγνώστης και η αναγνώστρια της παρούσας εργασίας θα πρέπει να έχει υπ' όψιν πως ο παρών κατάλογος δεν είναι εξαντλητικός αλλά σχηματικός και απεικονιστικός των γενικών τάσεων και μη της μη λογοτεχνικής και της επισεσυρμένης γραφής στους παπύρους. Επομένως, είναι όχι μόνο ευκαταίο αλλά και επιτακτικό να

εμπλουτιστεί μελλοντικά είτε από την γράφουσα είτε από άλλα άτομα της φιλολογικής επιστημονικής κοινότητας.

3^{ος} αι. π.Χ.

(1) P.Cair.Zen. II 59291 (251? π.Χ.) Αίτηση προς τον Ζήγωνα από το αρχείο του Ζήγωνα

(2) P.Col. IV 83 (245-244 π.Χ.) Αίτηση λόγω τοκογλυφίας και παράνομης κράτησης

2^{ος} αι. π.Χ.

(3) BGU VI 1271 (180-145 π.Χ.) Μισθωτήριο

(4) BGU III 996 (112-111 π.Χ.) Συμβόλαιο αγοράς

(5) BGU III 997 (103 π.Χ.) Συμβόλαιο αγοράς

1^{ος} αι. π.Χ.

(6) BGU VI 1292 (79 π.Χ.) Υπολογισμοί ιδιωτικής φύσης

(7) BGU III 1002 (55 π.Χ.) Συμβόλαιο αγοράς

(8) BGU XVI 2606 (7 π.Χ.) Επιστολή

1^{ος} αι. μ.Χ.

(9) P.Lond. III 1168, σελ. 135-38 (44-45 μ.Χ.) Συμβόλαιο μίσθωσης μέρους σπιτιού

(10) P.Lond. III 1225, σελ. 138-39 (70-71 μ.Χ.) Μισθωτήριο γης

(11) BGU II 531 (75-85 μ.Χ.) Επιστολή

2^{ος} αι. μ.Χ.

(12) P.Mich. IX 557 (116 μ.Χ.) Σύμβαση διαχωρισμού μισθωμένης ιδιοκτησίας

(13) BGU I 290 (150 μ.Χ.) Σύμβαση δανείου

(14) BGU I 39 (186 μ.Χ.) Αίτηση μίσθωσης γης

3^{ος} αι. μ.Χ.

(15) SB IV 7360 (214 μ.Χ.) Απογραφή

(16) P.Oxy. I 58 (288 μ.Χ.) Διορισμός υπαλλήλων επιφορτισμένων με οικονομικές υποχρεώσεις

4^{ος} αι. μ.Χ.

(17) BGU I 34 (322 μ.Χ.) Διακανονισμός

(18) P.Mich. XX 808 (372 μ.Χ.) Ανάληψη υποχρέωσης παράδοσης κριθαριού στο Πελούσιο από πλοιοκτήτη

5^{ος} αι. μ.Χ.

(19) P.Oxy. L 3599 (460 μ.Χ.) Αναγνώριση Δανείου

(20) SPP XX 128 (487 μ.Χ.) Πράξη εγγύησης

6^{ος} αι. μ.Χ.

(21) P.Lond. V 1707 (566 μ.Χ.) Μίσθωση γης

(22) P.Oxy. XVI 1894 (573 μ.Χ.) Διορισμός υπαλλήλου

(23) P.Lond. I 113 4 (595 μ.Χ.) Μίσθωση γης

7^{ος} αι. μ.Χ.

(24) BGU III 725 (618 μ.Χ.) Συμβόλαιο

(25) CPR VIII 71 (654 μ.Χ.) Μίσθωση γης

8^{ος} αι. μ.Χ.

(26) SPP X 123 (701-800 μ.Χ.) – Λίστα ονομάτων και τιμών

(27) SPP X 169 (761 μ.Χ.) – Απόδειξη φόρων (;)

BGU I, II, III, IV, VI, XVI *Aegyptische Urkunden aus den Königlichen (μετέπειτα Staatlichen) Museen zu Berlin, Griechische Urkunden.* Berlin.

P.Cair.Zen. C. C. Edgar (επιμ.), *Zenon Papyri*, Catalogue général des antiquités égyptiennes du Musée du Caire, Le Caire.

II, 1926 (Cat. 82).

P.Col. *Columbia Papyri.*

IV (P.Col.Zen. II), W.L. Westermann, C.W. Keyes, H. Liebesny. New York 1940.

P. Lond. *Greek Papyri in the British Museum*, London.

I, F. G. Kenyon, 1893.

III, F.G. Kenyon και Η.Ι. Bell, 1907.

V, H. I. Bell, 1917.

P. Mich. *Michigan Papyri.*

IX, E. M. Husselman (επιμ.), *Papyri from Karanis*, Third Series, American Philological Association, Philological Monograph 29, Cleveland 1971.

XX, P.J. Sijpesteijn and K.A. Worp (επιμ.) με τη βοήθεια των T. Gagos και A. Verhoogt, *A Transportation Archive from Fourth-Century Oxyrhynchus*, Durham NC 2011.

P. Oxy. *The Oxyrhynchus Papyri.*

I, B. P. Grenfell και A. S. Hunt, 1898. Πβ. P.Oxy.Descr.

XVI, B. P. Grenfell – A. S. Hunt – H. I. Bell, 1924.

L, 1983.

LI, J. R. Rea, 1984.

SB *Sammelbuch griechischer Urkunden aus Aegypten.*

IV, Heidelberg 1931.

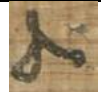

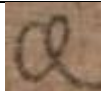

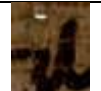

SPP (ή Stud. Pal.) C. Wessely (επιμ.), *Studien zur Palaeographie und Papyruskunde*, Leipzig 1901—1924.

XX, C. Wessely (επιμ.), *Catalogus Papyrorum Raineri. Series Graeca. Pars I.*

Πίνακας εξέλιξης γραμμάτων⁶⁵

Ο παρών πίνακας σκοπό έχει να ακολουθήσει το κάθε γράμμα της επισευρμένης ελληνικής γραφής από τον 3^ο αι. π.Χ. μέχρι και τον 8^ο μ.Χ. στις πιο αντιπροσωπευτικές μορφές του ανά αιώνα και να προσφέρει το κατάλληλο περιγραφικό λεξιλόγιο⁶⁶. Κάθε γράμμα συνοδεύουν παρατηρήσεις για τη μορφή του, οι οποίες αξιοποιούν την παλαιογραφική ορολογία, όπως αυτή καταρτίστηκε και προτείνεται στο παρόν εγχειρίδιο και σχεδιαστική απεικόνιση ορισμένων μορφών του (η αρίθμηση κατά την σχεδιαστική απεικόνιση δεν έχει σκοπό να καταμετρήσει τις κινήσεις του χεριού, οι οποίες εφόσον κάνουμε λόγο για επισευρμένη κυρίως γραφή δεν υφίστανται, αφού ο σχεδιασμός γίνεται χωρίς να σηκωθεί ο κάλαμος από το υλικό γραφής ή με το να σηκωθεί το πολύ μία φορά· αντιθέτως, έχουν επεξηγηματικό χαρακτήρα για να κατανοηθεί ο σχεδιασμός καθαυτός). Κάθε πίνακα συνοδεύει και ένας πίνακας για τους συνδυασμούς και τα συμπλέγματα του εκάστοτε γράμματος με άλλα γράμματα, όπου αυτό είναι χρήσιμο για την καλύτερη ανάγνωση των παπύρων.

Α

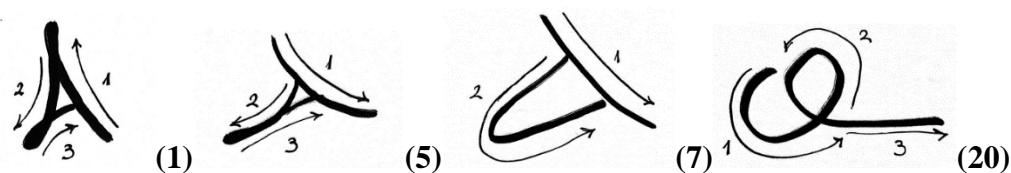
 251 μ.Χ. (1)	 245-244 π.Χ. (2)	 180-145 π.Χ. (3)	 112-111 π.Χ. (4)	 103 π.Χ. (5)	 79 π.Χ. (6)	 55 π.Χ. (7)	 44-45 μ.Χ. (9)
 116 μ.Χ. (12)	 214 μ.Χ. (15)	 288 μ.Χ. (16)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)
 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

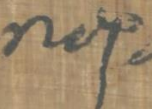
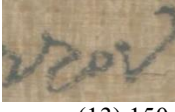
⁶⁵ Οι αριθμοί σε παρένθεση δίπλα από την χρονολογία αντιστοιχούν στους αριθμούς της αρίθμησης των παπυρικών τεκμηρίων που χρησιμοποιήθηκαν ανά αιώνα (βλ. Κατάλογο).

⁶⁶ Βλ. Thompson (1975⁴), 144-148, όπου συνηγορεί στην άποψη πως η κατηγοριοποίηση με χρονολογικά κριτήρια δεν είναι πάντα ασφαλής αλλά μας προσφέρει ένα σχήμα για τα πτολεμαϊκά, ρωμαϊκά και βυζαντινά κείμενα και την γραφή τους, καθώς και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που τα διαφοροποιούν. Ενδιαφέρουσα είναι και η παρατήρησή του στη σελίδα 148, όπου γράφει πως τα τελευταία γράμματα της αλφαβήτου έχουν δεχτεί ίσως τις λιγότερες αλλαγές στον τρόπο σχεδιασμού τους.

Ο πυρήνας του γράμματος Α φαίνεται πως αλλάζει κυρίως από τριγωνικό (βλ. (1), (4) και (5)) σε πιο κυκλόσχημο (βλ. (20), (21) και (24)). Αυτό ισχύει για πολλές φόρμες και άλλων γραμμάτων, όπως θα δούμε, και οφείλεται κυρίως στην ανάγκη για γρηγορότερο σχεδιασμό. Είναι εμφανές πως στις πιο πρώιμες μορφές του το Α σχηματίζεται με αρκετά ίσιες κεραίες. Το Α (1)⁶⁷ σχηματίζεται με τον σχεδιασμό της αριστερής του πλαγιοκάθετης κεραίας, η οποία αφού σχεδιαστεί από κάτω προς τα πάνω κατεβαίνει προς τα κάτω και πλάγια σχηματίζοντας την δεύτερη πλαγιοκάθετη του γράμματος και στη συνέχεια ενώνεται με την πρώτη για να σχηματιστεί η οριζόντια γραμμή του Α. Παραλλαγή αυτού του πιο τριγωνικού Α είναι το Α (5), το οποίο διατηρεί τις άκαμπτες και γωνιώδεις φόρμες. Εδώ έχουμε σήκωμα του καλάμου από τον φορέα γραφής καθώς η αριστερή πλαγιοκάθετη κεραία του Α σχεδιάζεται από πάνω προς τα κάτω και στη συνέχεια για να σχηματιστεί το υπόλοιπο γράμμα το χέρι σχεδιάζει μία μικρή οξεία γωνία με βάση της την πρώτη πλαγιοκάθετη που σχηματίστηκε. Προχωρώντας στους αιώνες είναι φανερό η εισαγωγή της καμπυλότητας στους πυρήνες του γράμματος και γενικά στις φόρμες του. Το Α (7) σχηματίζεται όπως ακριβώς και το Α (5) αλλά τώρα αντί για την οξεία γωνία σχηματίζεται ένα πεπλατυσμένο ημικύκλιο. Τέλος, η καμπύλη φόρμα του γράμματος σχηματίζεται μονοκονδυλιά και ξεκινάει από τον σχεδιασμό ενός ημικυκλίου για να ανέβει προς τα πάνω και να κατέβει προς τα κάτω και δεξιά σχηματίζοντας μία οριζόντια κεραία που εκτείνεται και συνήθως ενώνεται με το επόμενο γράμμα. Μάλιστα, σε αυτή τη μορφή δημιουργείται και ένα σχήμα μη οργανικό στη μορφή του γράμματος, μία «μπούκλα», κατά την κίνηση του χεριού από πάνω, από το τέλος του ημικυκλίου προς τα κάτω για τον σχεδιασμό της οριζόντιας κεραίας⁶⁸. Στα Α (24), (26) και (27) αυτή η μπούκλα εκλείπει και βλέπουμε ότι πλέον ο σχεδιασμός του είναι ίδιος με τον σχεδιασμό του α της μικρογράμματης γραφής ακόμη και σήμερα.

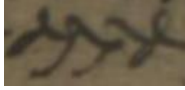

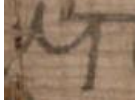
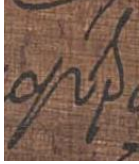

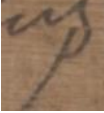

Α – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΗΓΜΑΤΑ

				
αι (2) 245-244 π.Χ.	αρ (9) 44-45 μ.Χ.	ρας (10) 70-71 μ.Χ.	παρ (13) 150 μ.Χ.	αρου (13) 150 μ.Χ.

⁶⁷ Βλ. και Bataille (1954), 65 και 87.

⁶⁸ Βλ. Thomson (1975⁴), 146-147 για παρατηρήσεις σχετικά με την εξέλιξη του γράμματος με βασική την αλλαγή στην οριζόντια γραμμή του που γίνεται καμπύλη, λόγω του φυσικού περάσματος σε πιο στρογγυλόσχημες (uncial) φόρμες.

 αι (14) 186 μ.Χ.	 αλλα (15) 214 μ.Χ.	 αρ (17) 322 μ.Χ.	 ατ (19) 460 μ.Χ.	 ατερ (21) 566 μ.Χ.
 αμ (24) 618 μ.Χ.	 αν (24) 618 μ.Χ.	 αρ (25) 654 μ.Χ.	 αγ (27) 761 μ.Χ.	

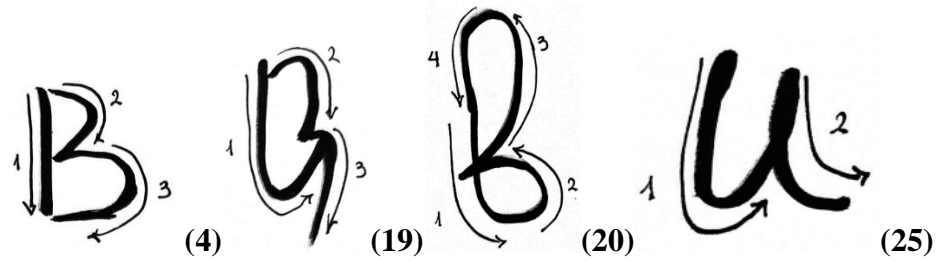
B

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 55 π.Χ. (7)	 44- 45 π.Χ. (9)	 116 μ.Χ. (12)	 214 μ.Χ. (15)	 288 μ.Χ. (16)
 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 761 μ.Χ. (27)		

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

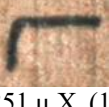

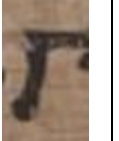
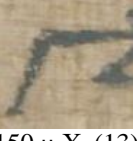
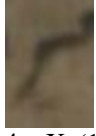

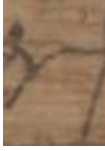
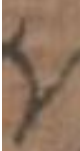
Το Β στον πυρήνα του σχεδιάζεται με μία κάθετη γραμμή από πάνω προς τα κάτω στην οποία σχηματίζονται δύο ημικύκλια, το επάνω κάποιες φορές μικρότερο από το κάτω. Σε αυτήν την φόρμα γίνονται αλλαγές ακριβώς λόγω της ανάγκης για ταχύτητα. Μπορεί να σχηματιστεί μονοκονδυλιά ξεκινώντας με μία γραμμή από το μέσο περίπου των νοητών γραμμών εγγραφής των γραμμάτων, η οποία κατεβαίνει προς τα κάτω και από κάτω σχηματίζει τα ημικύκλια ανεβαίνοντας προς τα πάνω και κλείνοντας καθώς ενώνεται με το μισό που είχε μείνει από την αρχή του σχεδιασμού (Β (20)). Ενδιαφέρων είναι και ο σχηματισμός του Β (19) όπου έχουμε μία κάθετη γραμμή σχεδιασμένη από πάνω προς τα κάτω η οποία στο κάτω μέρος της σχηματίζει μία καμπύλη σαν κύπελο. Στη συνέχεια από πάνω σχηματίζονται τα ημικύκλια με πιο αφηρημένο τρόπο, δεν ενώνονται με το κάθετο μέρος της πρώτης γραμμής αλλά μόνο με την άκρη της καμπύλης του για να «κλείσει» το γράμμα και εκτείνονται λίγο πιο κάτω. Ενδιαφέρουσα είναι η φόρμα του Β από τον 4^ο με 5^ο αι. μ. Χ. όπου μειώνεται ο σχηματισμός που είδαμε ως τώρα με τις όποιες παραλλαγές του και πλέον έχουμε το Β ως μία καμπύλη και μία μισή καμπύλη ενωμένες, σχεδιασμένες από τα αριστερά προς

τα δεξιά (B (24)). Στη μορφή του ως «κύπελο» παρουσιάζει μεγαλύτερη ευκολία στο να ενωθεί με άλλα γράμματα⁶⁹.

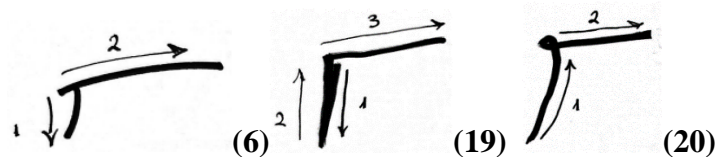
⁶⁹ Σύμφωνα με τον Thomson (1975⁴), 147, καθ' όλη την διάρκεια που εξετάζουμε οι δύο μορφές του B συνυπάρχουν έντονα.

Γ

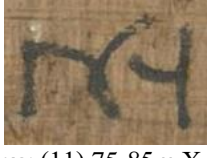
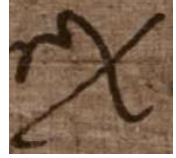
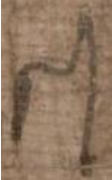

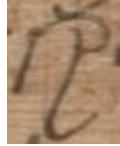
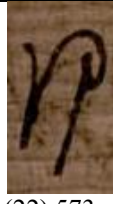

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 116 μ.Χ. (12)	 150 μ.Χ. (13)
 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 761 μ.Χ. (27)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

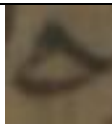

Το Γ δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες αλλαγές και παραλλαγές στην φόρμα του και στον σχεδιασμό του. Πρόκειται για δύο γραμμές, μία κάθετη και μία οριζόντια, που ενώνονται για να σχηματίσουν μία ορθή γωνία στο επάνω μέρος (Γ (6)). Άλλοτε γίνεται μονοκονδυλιά ξεκινώντας με τον σχεδιασμό μίας κάθετης γραμμής από πάνω προς τα κάτω, από την οποία περνάει από κάτω προς τα πάνω μία ακόμη κάθετη για να μην σηκωθεί το χέρι από τον πάπυρο και στη συνέχεια συνεχίζει προς τα δεξιά σχηματίζοντας μία οριζόντια γραμμή (Γ (19)). Διαφορετικά σχηματίζεται πάλι μονοκονδυλιά τραβώντας την κάθετη γραμμή από κάτω προς τα πάνω η οποία σχηματίζοντας μία μικρή «μπούκλα» συνεχίζει ως οριζόντια κεραία (Γ (20)). Η μόνη επιρροή που δέχεται είναι η ανάγκη ταχύτερου σχεδιασμού που οδηγεί κάποιες φορές σε σύμπλεγμα με το γράμμα που προηγείται δημιουργώντας ένα είδος «κύπελου» (Γ (22) και (25)).

Γ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

 <p>γρ (7) 55 π.Χ.</p>	 <p>γει (11) 75-85 μ.Χ.</p>	 <p>γχ (18) 372 μ.Χ.</p>	 <p>γι (19) 460 μ.Χ.</p>
 <p>γρ (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>γρ (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>γρ (22) 573 μ.Χ.</p>	 <p>γει (23) 595 μ.Χ.</p>

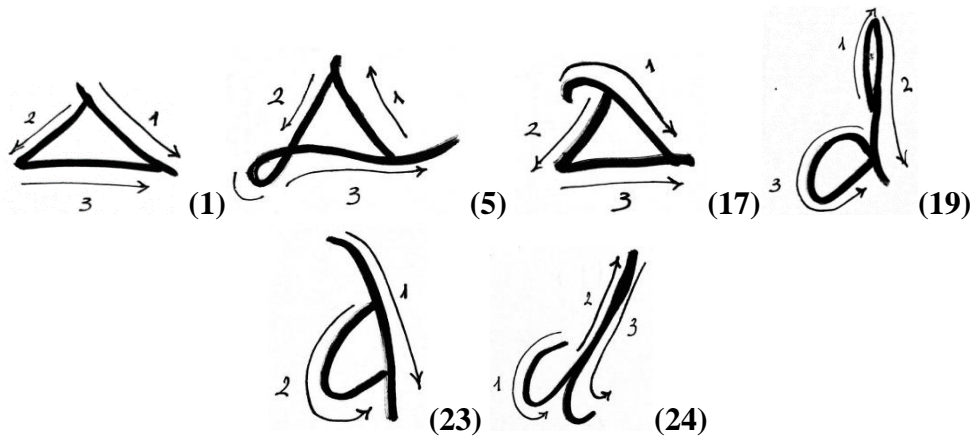
Δ

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 103 π.Χ. (5)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)
 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 761 μ.Χ. (27)		

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Ο βασικός πυρήνας του Δ είναι ένα ισοσκελές τρίγωνο. Αυτό άλλοτε μπορεί να σχεδιαστεί με μία πλαγιοκάθετη γραμμή από πάνω προς τα κάτω στα δεξιά, η οποία χρησιμεύει ως βάση για την δεύτερη πλαγιοκάθετη με αντίθετη φορά από πάνω προς τα κάτω η οποία συνεχίζει προς τα αριστερά ως η τρίτη οριζόντια γραμμή του γράμματος. Σε αυτήν την φόρμα μπορούμε να συναντήσουμε και «μπούκλες» όταν η δεξιά πλαγιοκάθετη γραμμή του και η οριζόντια βάση του σχεδιάζονται μονοκονδυλιά (Δ (5)). Άλλες φορές βλέπουμε ότι η δεξιά πλαγιοκάθετη γραμμή του προεξέχει προς τα πάνω και είναι αρκετά πιο καμπυλωτή καταλήγοντας ορισμένες φορές σε μία ημιτελή «μπούκλα» (Δ (12) και Δ (23)). Είναι εύκολο να φανταστούμε πως από αυτή τη φόρμα με την δεξιά πλαγιοκάθετη να εκτείνεται μεγαλύτερη περνάμε στην φόρμα όπου η δεξιά κάθετη γραμμή του Δ είναι πια μεγάλη και αυτό που κάποτε ήταν η γωνία που ενωνόταν με αυτήν γίνεται τώρα ένας κύκλος που ενώνεται με αυτήν στο κάτω μέρος της (και τα δύο Δ (19)). Βλέπουμε, επίσης, να σχηματίζονται «μπούκλες» (Δ (19)) καθώς και λοιπά στοιχεία που θυμίζουν διακόσμηση (Δ (22), Δ (24))⁷⁰. Το Δ (25) στον σχεδιασμό του θυμίζει αρκετά το δ της μικρογράμματος γραφής. Ξεκινάει από κάτω με τον σχεδιασμό ενός κύκλου ο οποίος πριν κλείσει εκτείνεται προς τα πάνω για να δημιουργήσει μία στενή κάπως μακριά καμπύλη.

⁷⁰ Έντονη τάση να επεκταθεί η κορυφή του σε γραμμή και κυρίως κατά την βυζαντινή εποχή έχουμε την πιο «υπερβολική» φόρμα του (Thomspon (1975⁴), 147 και βλ. επίσης και Harrauer (2010), 77 για τη ρωμαϊκή επισευρμένη).

Δ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

δη (16) 288 μ.Χ.

Ε

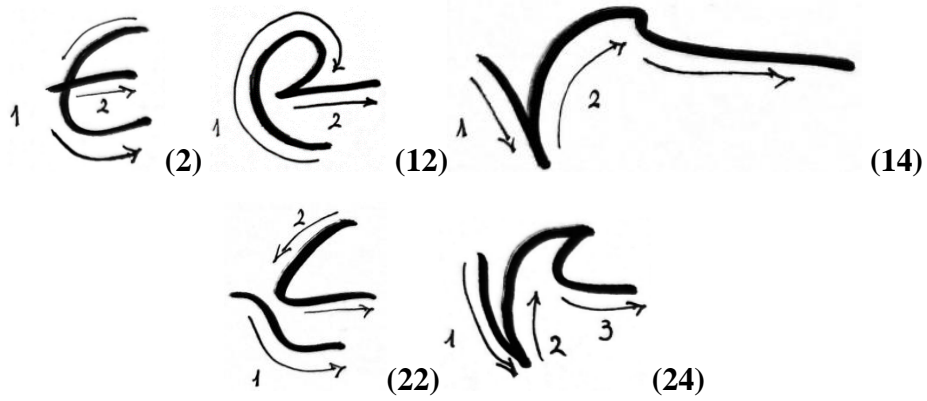
 251 μ.Χ. (1)	 245-44 π.Χ. (2)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 70-71 μ.Χ. (10)
 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)	 186 μ. Χ. (14)	 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)
 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)
 701-800 μ.Χ. (26)	 701-800 μ.Χ. (26)				

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Ο βασικός πυρήνας του Ε είναι τις περισσότερες φορές ένα ημικύκλιο στη μέση περίπου του οποίου σχεδιάζεται μία οριζόντια γραμμή, που άλλοτε τέμνει το ημικύκλιο (Ε (2)), άλλοτε όχι (Ε (1)) και άλλοτε δεν το ακουμπάει (Ε (4)). Η ανάγκη για ταχύτητα οδηγεί σε μορφές όπως το Ε (12), όπου το ημικύκλιο με μονοκονδυλιά συνεχίζει σχηματίζοντας μία καμπύλη ακόμη που φτάνει ως την μέση του ημικυκλίου και στη συνέχεια εκτείνεται προς τα δεξιά ως οριζόντια γραμμή. Κάποιες φορές λόγω της ταχύτητας η καμπύλη αυτή δεν φτάνει στο εσωτερικό του ημικυκλίου και απλώς εκτείνεται προς τα δεξιά άλλοτε με ευθεία γραμμή (Ε (14)) και άλλοτε με πιο καμπύλα σχήματα (Ε (11)). Ορισμένες φορές και για ευκολία στη δημιουργία συμπλεγμάτων και συνδυασμών (βλ. παρακάτω) το Ε χωρίζεται σε δύο μέρη· το πρώτο συνεχίζει από τη φόρμα του προηγούμενου γράμματος και για να δημιουργηθεί το κάτω μέρος του Ε έχουμε μία ημικαμπύλη γραμμή πάνω από την οποία σχηματίζεται ένα μισοφέγγαρο με πιο επίπεδη την κάτω πλευρά του για να σχεδιαστεί η οριζόντια γραμμή του Ε (Ε (22) και Ε (24))⁷¹.

⁷¹ Βασική αλλαγή είναι το πώς η μεσαία οριζόντια γραμμή του επιβιώνει και γίνεται γραμμή-ένωσης (link-stroke) (Thomson (1975⁴), 147).

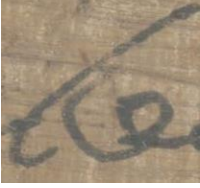
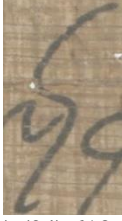

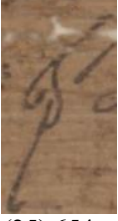

Ε –ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

 εβ (3) 180-145 π.Χ.	 εων (4) 112-111 π.Χ.	 ερ (4) 112-111 π.Χ.	 επ (4) 112-111 π.Χ.
 ετε (6) 79 π.Χ.	 εκ (10) 70-71 μ.Χ.	 ει (11) 75-85 μ.Χ.	 ες (11) 75-85 μ.Χ.
 εισι (11) 75-85 μ.Χ.	 ευς (13) 150 μ.Χ.	 εχ (13) 150 μ.Χ.	 ελαι (15) 214 μ.Χ.
 επ (16) 288 μ.Χ.	 εγω (18) 372 μ.Χ.	 ει (18) 372 μ.Χ.	 ετρ (18) 372 μ.Χ.
 ει (19) 460 μ.Χ.	 ευο (19) 460 μ.Χ.	 εξ (19) 460 μ.Χ.	 εσ (19) 460 μ.Χ.
 εν (19) 460 μ.Χ.	 ειναι (20) 487 μ.Χ.	 εται (20) 487 μ.Χ.	 ερ (23) 595 μ.Χ.

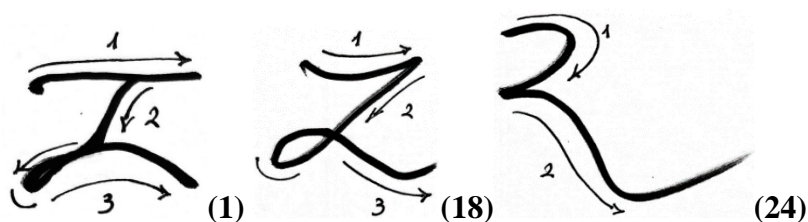
			
<p>εθ (24) 618 μ.Χ.</p>	<p>ει(φ) (24) 618 μ.Χ.</p>	<p>εν (24) 618 μ.Χ.</p>	<p>ερ (25) 654 μ.Χ.</p>

Z

 251 μ.Χ. (1)	 103 π.Χ. (5)	 7 π.Χ. (8)	 44-45 μ.Χ. (9)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)
 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 701-800 μ.Χ. (26)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το Z είναι ένα αρκετά μεγάλο και ογκώδες γράμμα. Ο πυρήνας του είναι τρεις γραμμές, δύο οριζόντιες πάνω και κάτω και μία πλάγια που ενώνει το τέλος της επάνω οριζόντιας με την αρχή της κάτω. Είναι εύκολο να σχεδιαστεί μονοκονδυλιά ξεκινώντας με την επάνω οριζόντια γραμμή, συνεχίζοντας πλάγια και κάθετα και τέλος τραβώντας την οριζόντια γραμμή της βάσης. Σε κάποιες φόρμες του πολλές οριζόντιές του είναι πιο καμπυλωτές (Z (1)) αλλά στη συνέχεια γενικά ο σχεδιασμός του έχει περισσότερες καμπύλες και «μπούκλες» (Z (9), Z (18), Z (22)) λόγω του ότι γίνεται πολύ πιο ελεύθερος. Βλέπουμε πως από τον 5^ο αι. μ.Χ. περίπου η οριζόντια γραμμή της βάσης του δημιουργεί «ουρές» (Z (20), Z (22), Z (23) και Z (24)) διαφόρων μεγεθών που είναι σχεδόν διακοσμητικές και πάνω στη ροή της γραφής.

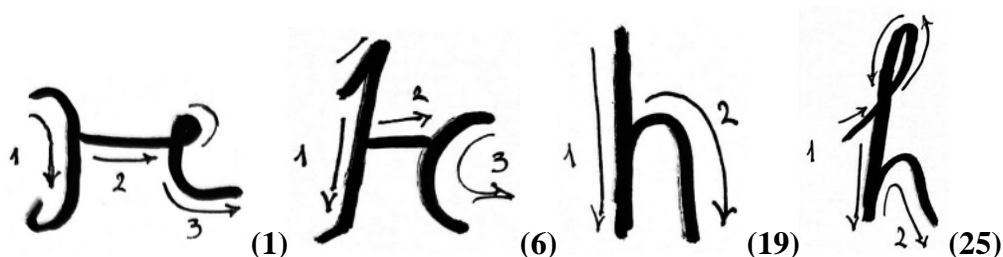

Η

 251 μ.Χ. (1)	 245-244 π.Χ. (2)	 103 π.Χ. (5)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 70-71 μ.Χ. (10)
 116 μ.Χ. (12)	 150 μ.Χ. (13)	 214 μ.Χ. (15)	 288 μ.Χ. (16)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)
 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 573 μ.Χ. (22)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το Η παρουσιάζει έναν πυρήνα δύο κάθετων γραμμών και μίας οριζόντιας που ενώνει τις δύο κάθετες. Η οριζόντια αυτή βρίσκεται στη μέση περίπου του ύψους των δύο άλλων. Είναι ενδιαφέρον ο σχηματισμός του, ωστόσο, διότι έχουμε αρχικά τον σχεδιασμό της αριστερής κάθετης γραμμής και στη συνέχεια από τη μέση της σχεδιάζεται η οριζόντια γραμμή η οποία συνεχίζει ως μισοφέγγαρο για να δημιουργηθεί η δεξιά πλευρά του γράμματος (Η (1), Η (2)). Δεν συμβαίνει πάντα μονοκονδυλιά αυτό, καθώς μπορεί να σχεδιαστεί η οριζόντια γραμμή και το μισοφέγγαρο να σχεδιαστεί καθαρότερα (Η (6)). Το μισοφέγγαρο πολλές φορές χρησιμεύει στην ένωση με το επόμενο γράμμα (βλ. συνδυασμούς/συμπλέγματα του Η). Αν λάβουμε υπ' όψιν τον σχεδιασμό στον οποίο η οριζόντια γραμμή του Η σχεδιάζεται από τη μέση της πρώτης κάθετης του γραμμής είναι εύκολο να φανταστούμε πως η φόρμα του γράμματος καταλήγει μία κάθετη γραμμή με μία καμπύλη για μεσαία και δεύτερη κάθετη, με την τελευταία να έχει περίπου το μισό ύψος της πρώτης κάθετης (Η (19), Η (20)) (το σχήμα του μικρού γράμματος h της αγγλικής γλώσσας). Πολλές φορές όσο γίνεται πιο γρήγορη η γραφή, αυτή η μορφή παρουσιάζει «μπούκλες» (Η (25)) καθώς και μη οργανικές στον πυρήνα του γράμματος γραμμές που χρησιμεύουν στην συνένωση με προηγούμενο ή επόμενο γράμμα (Η (22), Η (24), Η (25)).

Η – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

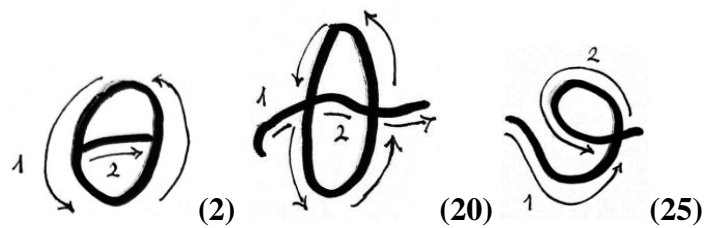
	
ηι (2) 245-244 π.Χ.	ης (20) 487 μ.Χ.

Θ

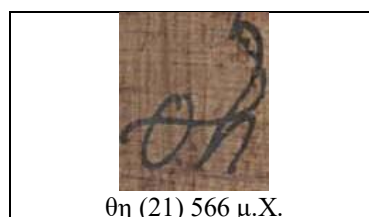
245-244 π.Χ. (2)	112-111 π.Χ. (4)	79 π.Χ. (6)	44-45 μ.Χ. (9)	75-85 μ.Χ. (11)	116 μ.Χ. (12)
214 μ.Χ. (15)	322 μ.Χ. (17)	372 μ.Χ. (18)	460 μ.Χ. (19)	487 μ.Χ. (20)	566 μ.Χ. (21)
573 μ.Χ. (22)	595 μ.Χ. (23)	618 μ.Χ. (24)	654 μ.Χ. (25)	701-800 μ.Χ. (26)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Ο κύριος πυρήνας του Θ είναι κυκλικός και αρκετά στητός. Ο κύκλος αυτός τέμνεται από μία οριζόντια γραμμή (noyau κατά τον Bataille) η οποία άλλοτε περιορίζεται μέσα του είτε ακουμπώντας τον κύκλο είτε όχι (Θ (2), Θ (6), Θ (9), Θ (12)) και άλλοτε τον διαπερνά (Θ (20), Θ (21), Θ (22)). Το Θ (19) δείχνει κάπως καθαρά την αλλαγή που συντελείται στον τρόπο σχεδιασμού του γράμματος. Εδώ το Θ σχεδιάζεται μονοκονδυλιά με τον κύκλο να σχηματίζεται πρώτα και την γραμμή του να εκτείνεται στη μέση για να σχηματιστεί η μεσαία γραμμή του γράμματος. Το γράμμα σε αυτήν την μορφή είναι ακόμη κλειστό αλλά αποτελεί πρόδρομο για την φόρμα που βλέπουμε στο Θ (25), όπου ο σχηματισμός είναι ο ίδιος αλλά το γράμμα είναι ανοιχτό και πιο πλατύ.

Θ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

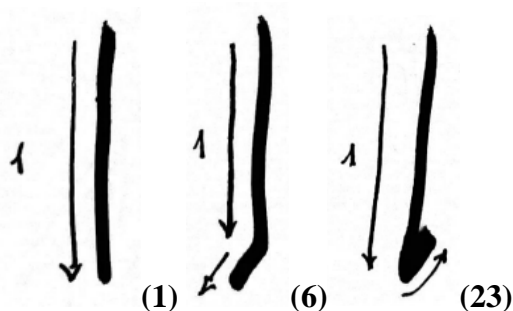

I

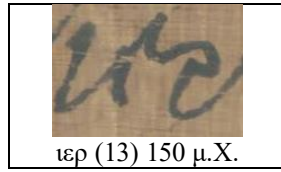
245-44 μ.Χ. (1)	180-145 π.Χ. (3)	112-111 π.Χ. (4)	79 π.Χ. (6)	44-45 μ.Χ. (9)	116 μ.Χ. (12)	214 μ.Χ. (15)
288 μ.Χ. (16)	322 μ.Χ. (17)	372 μ.Χ. (18)	460 μ.Χ. (19)	487 μ.Χ. (20)	595 μ.Χ. (23)	654 μ.Χ. (25)
701-800 μ.Χ. (26)						

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το I δεν αλλάζει ως μορφή καθόλου ανά τους αιώνες. Ο πυρήνας του είναι μία κάθετη γραμμή (I (1)) στην οποία ορισμένες φορές μπορεί να εμφανιστούν πατούρες (I (4) και (16) ή μικρές «μπούκλες» μελανιού (I (23)) (dard κατά τον Bataille). Η μορφή του είναι ιδιαίτερα πρόσφορη για συμπλέγματα και συνδυασμούς με άλλα γράμματα (βλ. συμπλέγματα και συνδυασμούς των Α, Ε, Κ και Ω). Αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία, αρκετά συχνή, δύο ή τριών τελειών πάνω από το I (I (25)). Προς τον 7^ο και 8^ο αιώνα παρατηρείται μεγαλύτερη τάση να επεκτείνεται η πατούρα προς τα επάνω (I (26)).

I – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

Κ

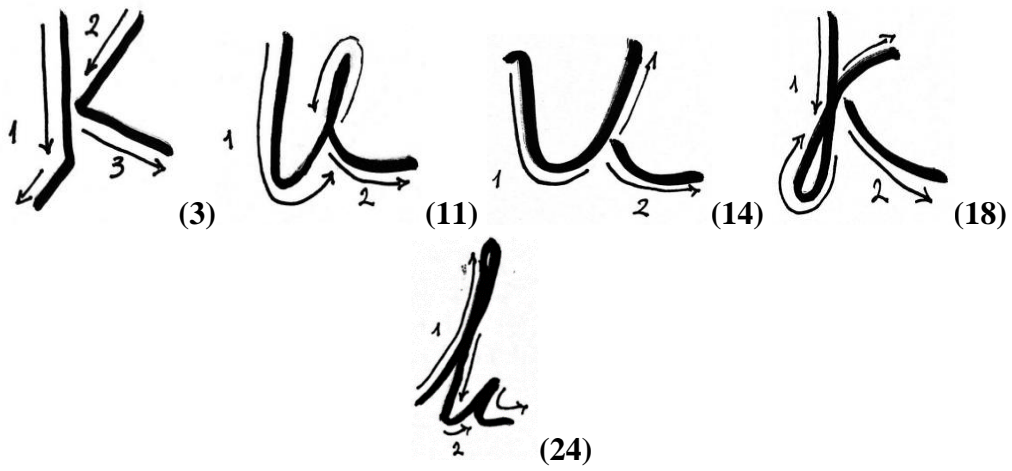
 245-44 μ.Χ. (1)	 180-145 π.Χ. (3)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 55 π.Χ. (7)	 44-45 μ.Χ. (9)
 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)	 150 μ.Χ. (13)	 186 μ.Χ. (14)	 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)
 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 618 μ.Χ. (24)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

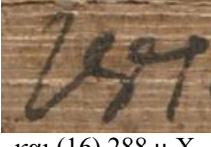

Το Κ στον βασικό του πυρήνα είναι ένα γράμμα που αποτελείται από μία κάθετη γραμμή και δύο πλάγιες γραμμές οι οποίες ενώνονται πάνω στην πρώτη σχηματίζοντας μία οξεία γωνία διάφορων μεγεθών (Κ (3)). Αυτή η μορφή του Κ μπορεί να σχηματιστεί και με την κάθετη γραμμή του να κατεβαίνει προς τα κάτω και στη συνέχεια να ανεβαίνει προς τα πάνω δημιουργώντας μία καμπύλη γραμμή προς τα δεξιά που λειτουργεί ως το ένα σκέλος της γωνίας του υπόλοιπου μέρους του. Στη συνέχεια τραβιέται προς τα κάτω και πλάγια και η άλλη γραμμή για να ολοκληρωθεί το γράμμα (Κ (18)). Άλλος σχηματισμός του Κ, που μοιάζει με τον σχηματισμό του Β που είδαμε παραπάνω, είναι η σχεδίαση μίας κάπως πλατιάς καμπύλης η οποία συνεχίζει με μονοκονδυλιά σε μία δεύτερη καμπύλη (Κ (11)). Ο σχηματισμός αυτός μπορεί να γίνει και σηκώνοντας το χέρι από τον φορέα γραφής. Σχηματίζεται, αρχικά, μία καμπύλη γραμμή σε σχήμα κύπελου και στη συνέχεια σχεδιάζεται και μία ακόμη ημικαμπύλη γραμμή για να ολοκληρωθεί το γράμμα (Κ (14)). Ορισμένες φορές σε αυτόν τον σχηματισμό η αριστερή γραμμή της καμπύλης είναι πιο ψηλή από το υπόλοιπο γράμμα και συναντάμε «μπούκλες» και γραμμές ένωσης με το προηγούμενο γράμμα που δεν είναι όμως οργανικές για τον πυρήνα του γράμματος (Κ (24))⁷².

⁷² Ισχύει ό τι και για το Β, σύμφωνα με τον Thomson (1975⁴), 147.

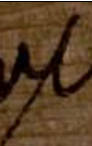
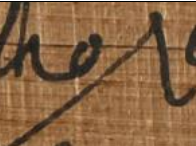

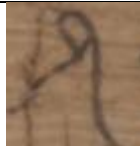

Κ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

					
κα (7) 55 π.Χ.	κι (7) 55 π.Χ.	κι (14) 186 μ.Χ.	και (16) 288 μ.Χ.	και (23) 595 μ.Χ.	και (23) 595 μ.Χ.

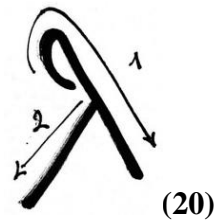
Λ

 251 μ.Χ. (1)	 245-244 π.Χ. (2)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 116 μ.Χ. (12)	 322 μ.Χ. (17)
 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 573 μ.Χ. (α) λ (22)	 595 μ.Χ. (ηο) λ (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)
 (ου) λ 701-800 μ.Χ. (26)						

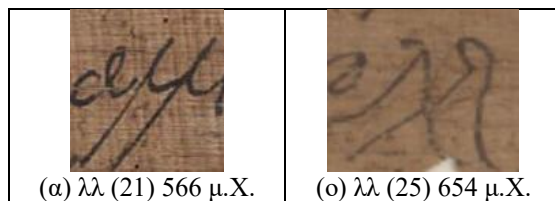
Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Βασικός πυρήνας του Λ είναι δύο πλάγιες κάθετες γραμμές οι οποίες ενώνονται επάνω στην κορυφή (Λ (1)). Αυτή η φόρμα εύκολα μπορεί να γίνει η φόρμα που συναντάμε αργότερα και στην οποία η δεξιά πλάγια γραμμή του σχηματίζεται πρώτη και η δεύτερη δεν ξεκινάει από την κορυφή αυτής αλλά από το μέσο της ή και λίγο ψηλότερα (Λ (2), Λ (4), Λ (9), Λ (12) και Λ (17)). Σε αυτήν την περίπτωση μπορούν να σχηματιστούν και «μπούκλες» στην δεξιά πλαγιοκάθετη γραμμή του (Λ (20)). Τέλος, σχηματιζόμενο μονοκονδυλιά το Λ μπορεί να σχηματιστεί ως εξής: ξεκινάει από κάτω προς τα πάνω η σχεδίαση της αριστερής πλαγιοκάθετης γραμμής του η οποία από την κορυφή

κατεβαίνει προς τα κάτω σχηματίζοντας καμπύλη άλλοτε μικρότερη (Λ (23)) και άλλοτε μεγαλύτερη (Λ (22) και Λ (24)). Εύκολα μπορεί να υπάρξει σύγχυση με το Α.

Λ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΗΓΜΑΤΑ

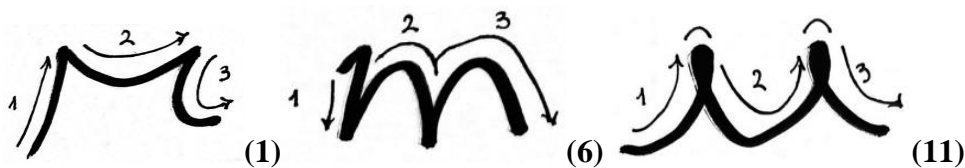

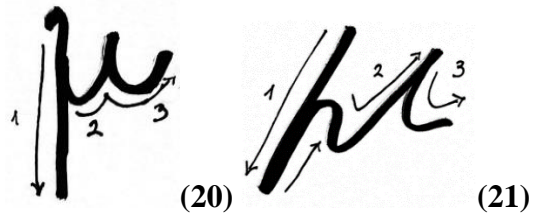
M

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)
 (16) 288 μ.Χ.	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)
 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)
 701-800 μ.Χ. (26)					

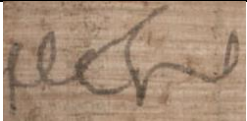
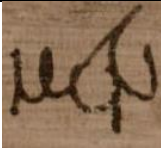
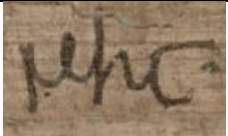

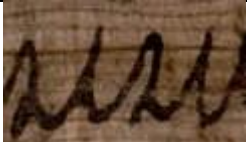
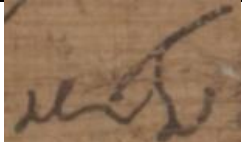
Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το γράμμα M έχει μία αρκετά πλατιά φόρμα που σε μεγάλο βαθμό στην επισευρμένη γραφή έχει αρκετές καμπύλες γραμμές. Βασικός σχεδιασμός του είναι δύο κάθετες γραμμές σε απόσταση που ενώνονται είτε με μία καμπύλη (M (1), M (9) και M (16)) είτε με δύο διαγώνιες, άλλοτε ίσιες, άλλοτε με καμπύλη, γραμμές που ξεκινάνε από την κορυφή των καθέτων και ενώνονται μεταξύ τους στη βάση ή λίγο ψηλότερα (M (4 και M (6)). Αρκετά συχνές είναι οι «μπούκλες» στο επάνω μέρος του γράμματος (M (9), M (11), M (18)). Όσο περνάνε οι αιώνες εμφανίζεται μία ακόμη μορφή του γράμματος που είναι πολύ παρόμοια με το μικρό νεοελληνικό μ. Εδώ έχουμε μία κάθετη γραμμή στην οποία κολλητά υπάρχει μία καμπύλη και σε αυτήν την καμπύλη κολλημένη μία ημικαμπύλη (M (19), M (20), M (22), M (23)).

Μ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

 <p>μϞ (19) 460 μ.Χ.</p>	 <p>μϞ (19) 460 μ.Χ.</p>	 <p>μϞ (19) 460 μ.Χ.</p>
 <p>μϞ (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>μϞ (22) 573 μ.Χ.</p>	 <p>μϞ (25) 654 μ.Χ.</p>

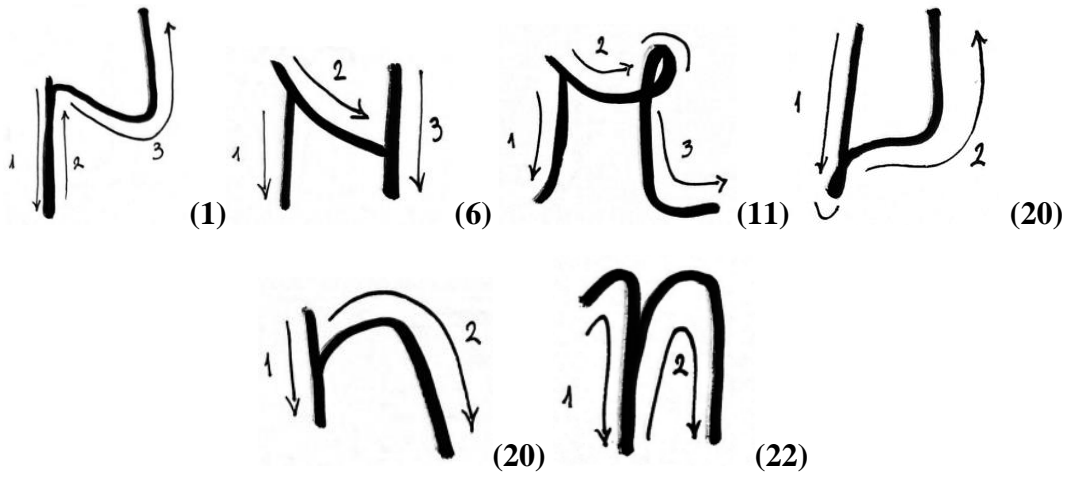
N

251 μ.Χ. (1)	180-145 π.Χ. (3)	79 π.Χ. (6)	44-45 μ.Χ. (9)	44-45 μ.Χ. (9)	75-85 μ.Χ. (11)	116 μ.Χ. (12)
150 μ.Χ. (13)	186 μ.Χ. (14)	214 μ.Χ. (15)	(16) 288 μ.Χ.	322 μ.Χ. (17)	372 μ.Χ. (18)	460 μ.Χ. (19)
487 μ.Χ. (20)	487 μ.Χ. (20)	566 μ.Χ. (21)	573 μ.Χ. (22)	595 μ.Χ. (23)	618 μ.Χ. (24)	654 μ.Χ. (25)
701-800 μ.Χ. (26)						

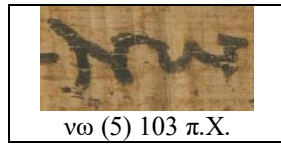
Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το γράμμα N στον πυρήνα του αποτελείται από δύο κάθετες γραμμές σε απόσταση οι οποίες ενώνονται με μία διαγώνια γραμμή που ξεκινάει από την επάνω άκρη της αριστερής κάθετης και καταλήγει στην κάτω άκρη της δεξιάς. Σημαντική φόρμα είναι το N-σκάλα (Терпен-ν) που συναντάμε κυρίως τον 3^ο αι. π.Χ. και γενικά σε πτολεμαϊκούς παπύρους. Αυτή η μορφή έχει μία κλίση προς τα πάνω με αποτέλεσμα να μοιάζει με σκαλοπάτι (N (1)). Άλλος σχεδιασμός του γράμματος μπορεί να είναι ο σχηματισμός πρώτα της αριστερής κάθετης και στη συνέχεια ο σχηματισμός της διαγώνιας από την κορυφή της η οποία στη συνέχεια από την βάση ανεβαίνει κάθετα και ίσια προς τα πάνω (N (9)). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει η μορφή του N (11) στην οποία ξανά σχηματίζεται πρώτα η αριστερή κάθετη και στη συνέχεια από την άνω άκρη της σχηματίζεται μία καμπύλη η οποία απλώνεται από τα αριστερά προς τα δεξιά και κατεβαίνει προς τα κάτω, δημιουργώντας μία «μπούκλα» στο σημείο αλλαγής, ως η δεξιά κάθετη του γράμματος. Ενδιαφέρουσες είναι και οι πιο καμπύλες φόρμες του γράμματος στις οποίες σχηματίζεται αρχικά η κάθετη στα αριστερά από πάνω προς τα κάτω και στη συνέχεια σχεδιάζεται μία καμπύλη γραμμή από το κάτω μέρος προς τα πάνω και πάλι προς τα κάτω (N (21), N (22), N (24), N (25)). Σε αυτές τις μορφές μοιάζει αρκετά με Π⁷³.

⁷³ Βλ. και Harrauer (2010), 76.

Ν – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΗΓΜΑΤΑ

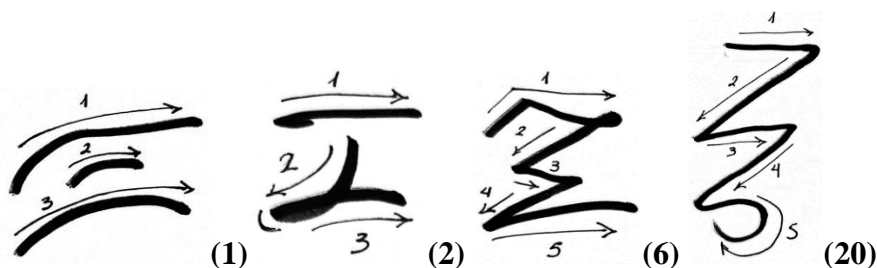

Ξ

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)	 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)
 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (ο) ξ (21)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (ο) ξ (24)		

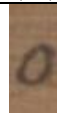
Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το Ξ, όπως και το Ζ, είναι αρκετά ογκώδες γράμμα με απαιτητικό σχεδιασμό που για να γίνει ταχύτερα οδηγεί σε πιο αφηρημένες φόρμες και γραμμές. Βασικός σχεδιασμός του είναι τρεις οριζόντιες παράλληλες γραμμές, συνήθως η μεσαία (noyau κατά τον Bataille) μικρότερη σε μήκος (Ξ (1)). Μπορούν να είναι ίσιες αλλά και πιο καμπυλωτές. Μπορεί, επίσης, να σχεδιαστεί τραβώντας μονοκονδυλιά μία κάθετη γραμμή με κατεύθυνση στο κάτω μέρος της προς τα αριστερά και η οποία συνεχίζει ως οριζόντια προς τα δεξιά για να σχεδιαστεί η βάση του γράμματος. Στη συνέχεια σχεδιάζεται και η επάνω οριζόντια γραμμή του Ξ είτε από τα αριστερά προς τα δεξιά είτε από τα δεξιά προς τα αριστερά (Ξ (4)). Η ανάγκη για ταχύτητα οδηγεί σε σχεδίαση μονοκονδυλιά ολόκληρου του γράμματος. Σε πιο πρώιμη φάση η τυπική του φόρμα και το γνωστό του σχήμα προσπαθούν να παραμείνουν και να μην αλλοιωθούν πολύ. Βλέποντας το Ξ (6) παρατηρούμε ότι σχεδιάζεται στην αρχή από πάνω τραβώντας μία οριζόντια γραμμή από την άκρη της οποίας τραβιέται μία διαγώνια η οποία συνεχίζει ως οριζόντια τραβιέται μία ακόμη διαγώνια που συνεχίζει με τη σειρά της ως οριζόντια. Η «ζιγκ-ζαγκ» αυτή κίνηση παράγει το Ξ με ενωμένες τις τρεις γραμμές του πυρήνα του ως γράμμα. Φυσικά η προσοχή στην τήρηση του σχήματος με τους αιώνες εκλείπει. Γι' αυτό και οι φόρμες είναι πολύ πιο μακριές, ελεύθερες, δεν θυμίζουν πάντα την αρχική μορφή των τριών οριζόντιων γραμμών και δύσκολα μπορούν να σχηματίσουν συμπλέγματα και συνδυασμούς με άλλα γράμματα (Ξ (21), Ξ (22), Ξ (23)).

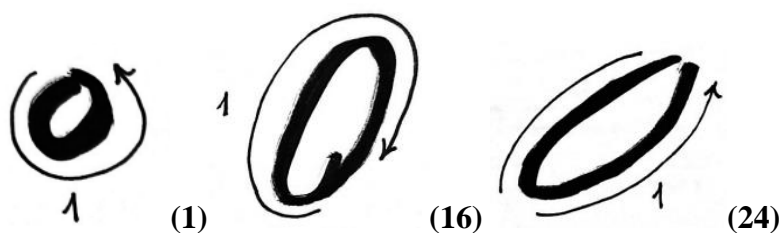

Ο

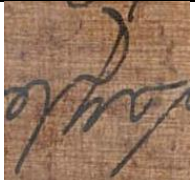
 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 116 μ.Χ. (12)	 288 μ.Χ. (16)	 322 μ.Χ. (17)
 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Η φόρμα του Ο δέχεται ελάχιστες αλλαγές σε όλη τη διάρκεια των αιώνων που εξετάζουμε. Πρόκειται πάντα για έναν κύκλο που σχεδιάζεται είτε ξεκινώντας από την κορυφή (Ο (4)) είτε από την βάση (ο (16)) από αριστερά προς τα δεξιά. Κάποιες φορές η μορφή είναι πιο μακρόστενη (Ο (21) και Ο (24)) και άλλοτε πιο σπητή (Ο (23)). Όταν ενώνεται με προηγούμενο ή επόμενο γράμμα εκτείνεται μία γραμμή μη οργανική του σχήματός του από αριστερά (Ο (22)) ή δεξιά (βλ. συνδυασμοί/συμπλέγματα του Ο παρακάτω).

Ο – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

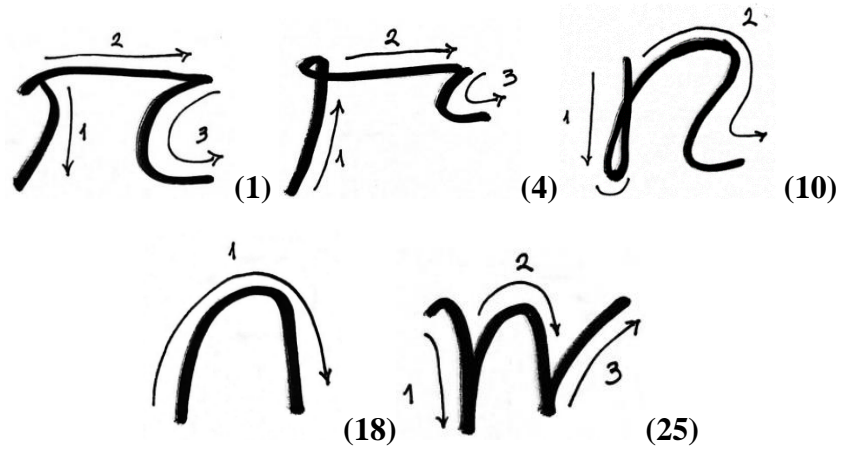
 ου (4) 112-111 π.Χ.	 οτης (21) 566 μ.Χ.
--	--

Π

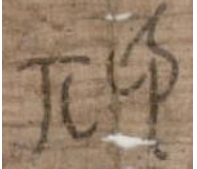

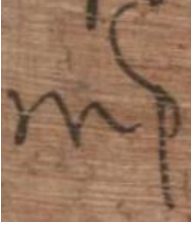
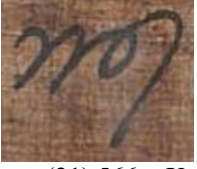
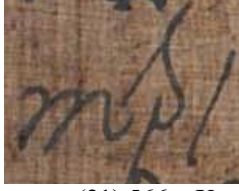
251 μ.Χ. (1)	245-244 π.Χ. (2)	112-111 π.Χ. (4)	79 π.Χ. (6)	44-45 μ.Χ. (9)	70-71 μ.Χ. (10)
75-85 μ.Χ. (11)	116 μ.Χ. (12)	186 μ.Χ. (14)	214 μ.Χ. (15)	288 μ.Χ. (16)	322 μ.Χ. (17)
372 μ.Χ. (18)	460 μ.Χ. (19)	487 μ.Χ. (20)	566 μ.Χ. (21)	573 μ.Χ. (22)	595 μ.Χ. (23)
618 μ.Χ. (24)	654 μ.Χ. (25)	701-800 μ.Χ. (26)	761 μ.Χ. (27)		

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

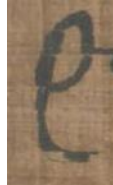

Πυρήνας του Π είναι δύο κάθετες γραμμές σε απόσταση που ενώνονται στο επάνω μέρος τους με μία οριζόντια γραμμή. Παρατηρούμε ότι σε πολλές φόρμες οι δύο κάθετες γραμμές του γράμματος δεν είναι πάντα ίσιες (Π (9) και Π (17)) αλλά παρουσιάζουν είτε έντονη καμπυλότητα (Π (1) και Π (19)) είτε «ουρές» στο κάτω μέρος τους (Π (11), Π (16) και Π (20)). Ενδιαφέρον είναι ο τρόπος σχεδιασμού του Π (1), όπου πρώτα σχηματίζεται η αριστερή κάθετη γραμμή και από το επάνω μέρος αυτής ξεκινάει η οριζόντια η οποία αφού εκταθεί λίγο συνεχίζει προς τα κάτω ως μισοφέγγαρο για να ολοκληρώσει το γράμμα. Αυτό το μισοφέγγαρο μπορεί να είναι αρκετά μικρό σε σχέση με την κάθετη της άλλης πλευράς (Π (4)). Εξίσου ενδιαφέρον είναι και ο σχεδιασμός του Π καθώς εγκαταλείπονται οι αυστηρές γραμμές και επικρατούν οι καμπύλες. Βλέπουμε, έτσι, ότι το Π πολλές φορές σχεδιάζεται ως μία καμπύλη που «κοιτάζει» προς τη βάση της γραφής των γραμμάτων (Π (10) και Π (18)), ενώ όταν ενώνεται με τα προηγούμενα ή τα επόμενα γράμματά του στην καμπύλη προστίθενται μη οργανικές καμπυλωτές γραμμές για να σχηματιστούν τα συμπλέγματα και οι συνδυασμοί χωρίς να σηκωθεί το εργαλείο γραφής (βλ συνδυασμοί/συμπλέγματα παρακάτω και το Π (21), Π (22) και Π (23)). Προς το τέλος του 7^{ου} και στις αρχές του 8^{ου} αιώνα μ.Χ. η μορφή του αλλάζει και το γράμμα πλέον έχει ως βάση ένα «ω» στην επάνω πλευρά του οποίου και εφαρμοστά σχεδιάζεται μία οριζόντια γραμμή (Π (27)).

II – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

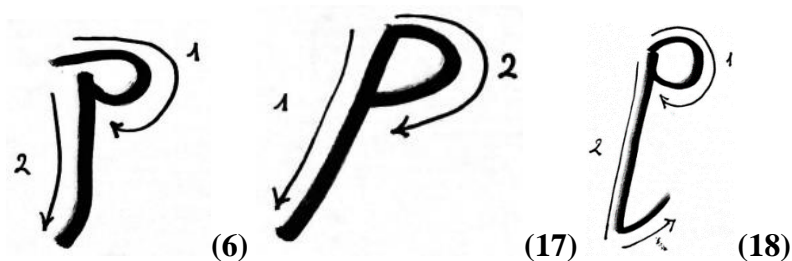
 <p>πρ (6) 79 π.Χ.</p>	 <p>περ (19) 460 μ.Χ.</p>	 <p>πλη (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>πρ (20) 487 μ.Χ.</p>
 <p>περ (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>ποι (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>περι (21) 566 μ.Χ.</p>	

P

 251 μ.X. (1)	 180-145 π.X. (3)	 112-111 π.X. (4)	 79 π.X. (6)	 44-45 μ.X. (9)	 70-71 μ.X. (10)	 116 μ.X. (12)
 186 μ.X. (14)	 214 μ.X. (15)	 288 μ.X. (16)	 322 μ.X. (17)	 322 μ.X. (17)	 372 μ.X. (18)	 460 μ.X. (19)
 487 μ.X. (20)	 566 μ.X. (21)	 595 μ.X. (23)	 618 μ.X. (24)	 654 μ.X. (25)	 701-800 μ.X. (26)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

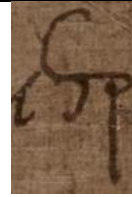
Βασικός πυρήνας του P είναι μία κάθετη γραμμή, κάποτε με κλίση, με έναν κύκλο διάφορων μεγεθών, κάποτε πιο μακρόστενο (P (21)), που εφάπτεται στο επάνω μέρος της. Αυτός ο πυρήνας παραμένει αρκετά σταθερός. Άλλοτε σχεδιάζεται πρώτα η κάθετη από πάνω προς τα κάτω και στο επάνω μέρος της προστίθεται ο κύκλος (P (14) και P (16)) και άλλοτε σχηματίζεται μονοκονδυλιά. Σε αυτήν την περίπτωση ο σχηματισμός ξεκινάει από πάνω όπου από δεξιά σχηματίζεται ένας κύκλος από την κάτω μεριά του οποίου συνεχίζει η γραμμή του για να σχεδιαστεί η κάθετη που ολοκληρώνει το γράμμα (P (6), P (17), P (18)). Αυτό συμβαίνει συχνά όταν το P ενώνεται με το προηγούμενο γράμμα (βλ. συνδυασμοί/συμπλέγματα του P παρακάτω). Δύσκολα ενώνεται με επόμενο γράμμα. Η κάθετη γραμμή του αρκετές φορές στο τέλος της παρουσιάζει «ουρές» (P (18), P (24) και P (25)).

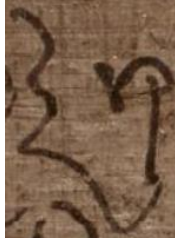
P – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

στρ (17) 322 μ.Χ.

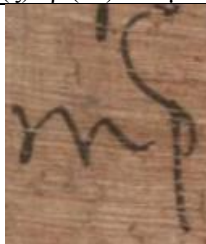
ετρ (18) 372 μ.Χ.

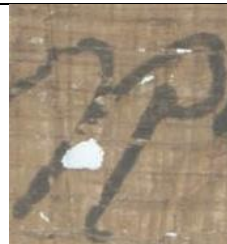
(ξ) ρρ (18) 372 μ.Χ.

πρ (20) 487 μ.Χ.

περ (20) 487 μ.Χ.

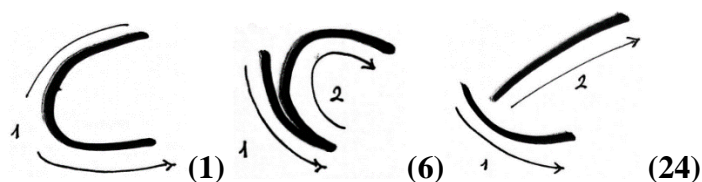
τρ (24) 618 μ.Χ.

Σ

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 75-85 μ.Χ. (11)
 116 μ.Χ. (12)	 150 μ.Χ. (13)	 214 μ.Χ. (15)	 288 μ.Χ. (16)	 322 μ.Χ. (17)
 372 μ.Χ. (18)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Στον πυρήνα του το Σ είναι ένα μισοφέγγαρο. Η φόρμα του αυτή δεν αλλάζει ιδιαίτερα. Το ημικόκλιο σχηματίζεται από πάνω προς τα κάτω (Σ (1)). Κάποιες φορές η φόρμα «κοιτάζει» προς τα κάτω (Σ (11) και Σ (12)). Άλλες φορές βλέπουμε να σχηματίζεται και μία γραμμή, μη οργανική στη βασική του μορφή, από αριστερά προς τα κάτω δεξιά από το άκρο της οποίας και προς τα πάνω σχηματίζεται το ημικόκλιο του Σ (Σ (6)). Η μορφή αυτή θυμίζει την αντίστοιχη μορφή του Ε, που είδαμε παραπάνω, χωρίς την οριζόντια γραμμή. Τέλος ορισμένες φορές, όπως και στο Ε, όταν το Σ ενώνεται με το προηγούμενο γράμμα, σχηματίζεται πρώτα το κάτω μέρος του ως καμπύλη και στη συνέχεια τραβιέται μία ακόμη γραμμή για να ολοκληρωθεί το γράμμα (Σ (24)). Στον 8^ο αιώνα παρατηρούμε ότι εμφανίζεται η μορφή του κύκλου με μία οριζόντια στην επάνω πλευρά του που είναι η ίδια με την μορφή του μικρού σ στα νέα ελληνικά (Σ (26)).

Σ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

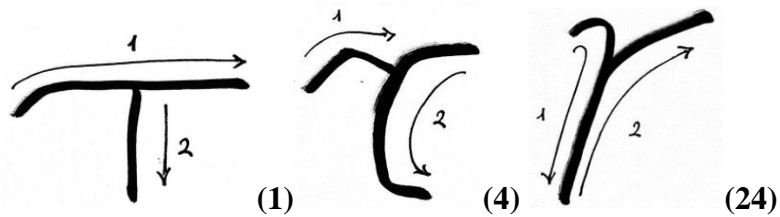
 <p>στο (13) 150 μ.Χ.</p>	 <p>σει (16) 288 μ.Χ.</p>
 <p>στου (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>σερ (26) 701-800 μ.Χ.</p>
 <p>στ (27) 761 μ.Χ.</p>	

Τ

251 μ.Χ. (1)	245-244 π.Χ. (2)	245-244 π.Χ. (2)	112-111 π.Χ. (4)	79 π.Χ. (6)	7 π.Χ. (8)	(ε) τ (α) 44-45 μ.Χ. (9)
75-85 μ.Χ. (11)	116 μ.Χ. (12)	186 μ.Χ. (14)	214 μ.Χ. (15)	288 μ.Χ. (16)	322 μ.Χ. (17)	372 μ.Χ. (18)
460 μ.Χ. (19)	566 μ.Χ. (υ) τ (21)	573 μ.Χ. (22)	595 μ.Χ. (23)	618 μ.Χ. (24)	654 μ.Χ. (25)	761 μ.Χ. (27)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

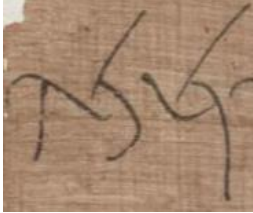

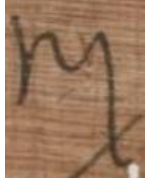
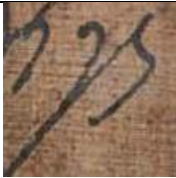
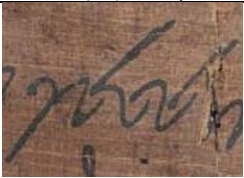
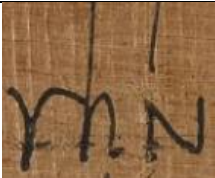

Στον πυρήνα του το Τ είναι μία οριζόντια γραμμή από το κέντρο περίπου της οποίας σχεδιάζεται μία κάθετη γραμμή (Τ (1) και Τ (2)). Ορισμένες φορές στο κάτω μέρος της κάθετης γραμμής εμφανίζονται «ουρές» (Τ (14), Τ (15) και Τ (16)). Σπάνια μπορεί να σχεδιαστεί ως ένα ημικύκλιο στο οποίο προστίθεται μία ακόμη καμπυλωτή οριζόντια γραμμή (Τ (4) και Τ (6)). Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο πιο διχλωτός σχεδιασμός του που μπορεί να συγχυστεί με το Γ και το Υ (Τ (21), Τ (24) και Τ (25)).

Τ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΗΓΜΑΤΑ

το (2) 245-244 π.Χ.	ετε (6) 79 π.Χ.	τας (10) 70-71 μ.Χ.	του (13) 150 μ.Χ.
---------------------	-----------------	---------------------	-------------------

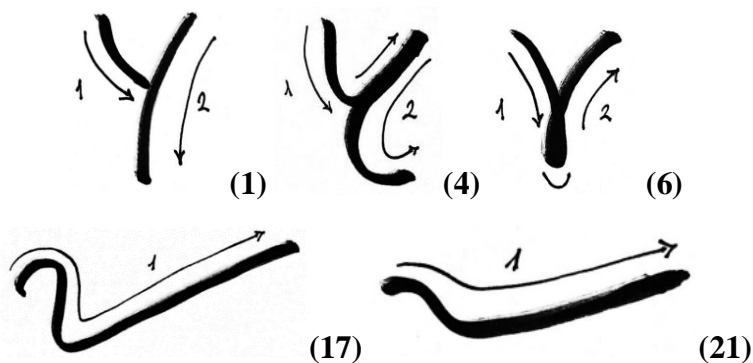
 <p>το (13) 150 μ.Χ.</p>	 <p>τελει (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>τι (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>ται (20) 487 μ.Χ.</p>
 <p>τι (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>τεσε (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>την (23) 595 μ.Χ.</p>	 <p>του (23) 595 μ.Χ.</p>
 <p>τρ (24) 618 μ.Χ.</p>			

Υ

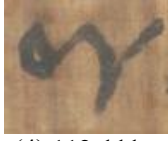
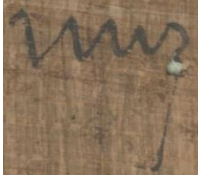

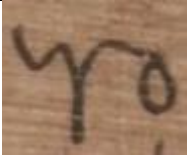
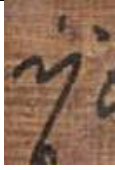
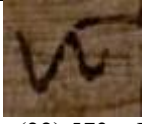

 251 μ.Χ. (1)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 70-71 μ.Χ. (10)	 116 μ.Χ. (12)	 150 μ.Χ. (13)
 214 μ.Χ. (15)	 322 μ.Χ. (17)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)		

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

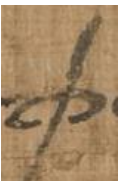

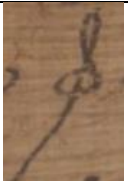
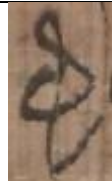
Βασική φόρμα του Υ είναι μία «διχάλα» στο επάνω μέρος από την κάτω κορυφή της οποίας εκτείνεται μία οριζόντια γραμμή. Άλλοτε μπορεί να σχηματιστεί είτε σχεδιάζοντας πρώτα μία πλάγια κάθετη γραμμή με ελαφριά κλίση είτε προς τα δεξιά είτε προς τα αριστερά στην οποία σχεδιάζεται μία γραμμή κάθετα, ώστε να ακουμπάει στην πρώτη στο επάνω μέρος της και δημιουργεί τη «διχάλα» του γράμματος (Υ (1)). Άλλες φορές σχηματίζεται μονοκονδυλιά ξεκινώντας με το σχεδιασμό μίας καμπύλης στο επάνω μέρος η οποία έχει σχήμα κύπελου και από το τέλος της στα δεξιά σχηματίζεται μία κάθετη η οποία επίσης είναι αρκετά καμπυλωτή (Υ (4) και Υ (9)). Άλλος τρόπος να σχηματιστεί μονοκονδυλιά είναι να σχεδιαστεί μία ελαφρώς πλάγια καμπυλωτή γραμμή η οποία σχηματίζοντας μία «μπούκλα» στο κάτω μέρος ανεβαίνει προς τα πάνω πάλι ως καμπυλωτή ελαφρώς πλάγια γραμμή (Υ (12), Υ (18) και Υ (19)). Τέλος, το γράμμα καταλήγει να χάνει εντελώς την κάθετη γραμμή του και να είναι μία καμπύλη σε σχήμα κύπελου διαφόρων μεγεθών και που είναι αρκετά πλατύ μερικές φορές (Υ (21) και Υ (23)). Κάποιες φορές αυτή η καμπύλη είναι πιο γωνιώδης (Υ (22) και Υ (25)).

Υ – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

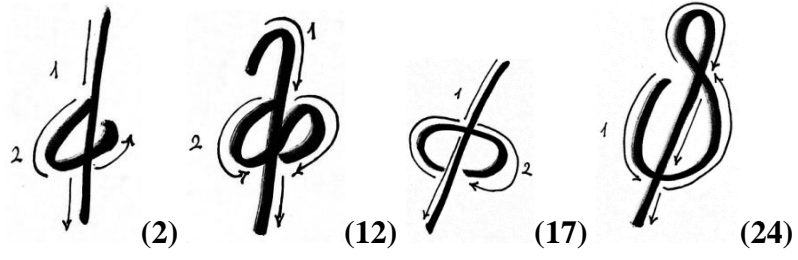
 <p>υν (2) 245-244 π.Χ.</p>	 <p>ου (4) 112-111 π.Χ.</p>	 <p>υπερ (14) 186 μ.Χ.</p>	 <p>υς (16) 288 μ.Χ.</p>
 <p>υρ (18) 372 μ.Χ.</p>	 <p>υτο (20) 487 μ.Χ.</p>	 <p>υι (21) 566 μ.Χ.</p>	 <p>υς (22) 573 μ.Χ.</p>
 <p>υαλεν (23) 595 μ.Χ.</p>			

Φ

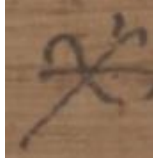
 245-44 π.Χ. (2)	 112-111 π.Χ. (4)	 55 π.Χ. (7)	 44-45 μ.Χ. (9)	 75-85 μ.Χ. (11)	 116 μ.Χ. (12)
 186 μ.Χ. (14)	 322 μ.Χ. (17)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)
 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)	

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

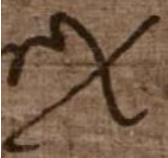
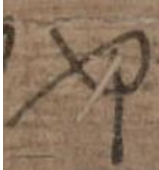
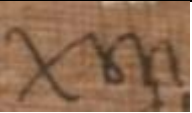

Ο πυρήνας του Φ είναι μία κάθετη γραμμή στο κέντρο της οποίας υπάρχει ένας κύκλος που έχει την γραμμή αυτή ως διάμετρο. Δεν πρόκειται πάντα για ακριβή διάμετρο καθώς το γράμμα εμφανίζεται σε πολλά και ακανόνιστα μεγέθη και μαζί με το Ψ είναι τα πιο ογκώδη γράμματα που πολλές φορές εκτείνονται προς τα κάτω και προς τα πάνω σε τέτοιο βαθμό που μπλέκονται με τα γράμματα της από κάτω και από πάνω γραμμής. Είναι ενδιαφέρον ότι ο κύκλος μπορεί να σχεδιάζεται από πάνω προς τα κάτω και με κατεύθυνση (Φ (2)) ή από κάτω προς τα πάνω και με κατεύθυνση προς τα δεξιά (Φ (17)). Ενδιαφέρον έχει ο σχεδιασμός του Φ (12) στο οποίο σχεδιάζεται η κάθετη γραμμή και στη μέση της σχηματίζεται οριζόντια ένα σχήμα που μοιάζει στο αγγλικό S το οποίο συμπληρώνει το γράμμα. Τέλος, όταν το γράμμα σχεδιάζεται μονοκονδυλιά θυμίζει στον σχεδιασμό το κλειδί του σολ. Ξεκινάει στα δεξιά ο σχηματισμός ενός κύκλου που συνεχίζει προς τα αριστερά και μόλις φτάσει στην κορυφή ανεβαίνει μία γραμμή προς τα πάνω και σχηματίζοντας μία «μπούκλα κατεβαίνει ως κάθετη τέμνοντας τον κύκλο (Φ (23) και Φ (24). Ως γράμμα είναι πολύ δύσκολο να ενώνεται με επόμενο γράμμα αλλά αρκετές φορές ενώνεται με το προηγούμενο (Φ (20), Φ(21) και Φ (22)).

X

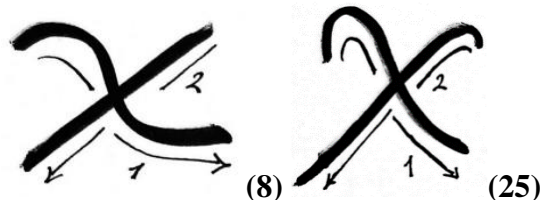
 245-244 π.Χ. (2)	 7 π.Χ. (8)	 44-45 μ.Χ. (9)	 150 μ.Χ. (13)	 322 μ.Χ. (17)
 460 μ.Χ. (19)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 595 μ.Χ. (23)	 654 μ.Χ. (25)

X- ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

 γχ (18) 372 μ.Χ.	 χρ (19) 460 μ.Χ.
 χον (20) 487 μ.Χ.	 αχ (24) 618 μ.Χ.

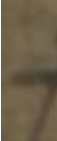

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Βασικός πυρήνας του X είναι δύο οριζόντιες γραμμές οι οποίες τέμνονται χιαστί, οι οποίες είτε ξεκινούν να σχεδιάζονται από πάνω και πλάγια προς τα κάτω είτε από κάτω και πλάγια προς τα πάνω. Δεν υπάρχουν πολλές παραλλαγές στη φόρμα του πέραν αυτών που επιβάλλει η ιδιαίτερο του κάθε γράφοντος ατόμου και των λοιπών παραγόντων, όπως τα υλικά γραφής. Ορισμένες φορές παρατηρούμε ότι υπάρχουν καμπυλώσεις στις άκρες των γραμμών του (X (8), X (19), X (21))⁷⁴.

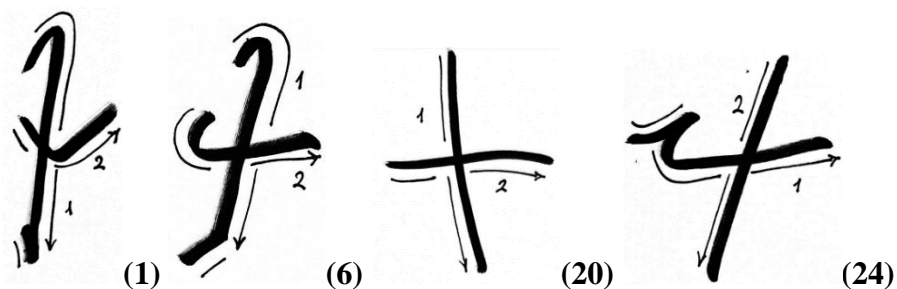
⁷⁴ Σύμφωνα με τον Harrauer (2010), 77, αρκετές φορές προεκτείνεται και κάτω από τη γραμμή βάσης (Basislinie) στη ρωμαϊκή επισευρμένη.

Ψ

 251 π.Χ. (1)	 245-44 π.Χ. (2)	 112-111 π.Χ. (4)	 79 π.Χ. (6)	 186 μ.Χ. (14)	 214 μ.Χ. (15)
 322 μ.Χ. (17)	 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 595 μ.Χ. (23)	 618 μ.Χ. (24)	

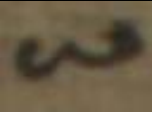

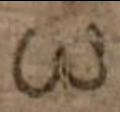

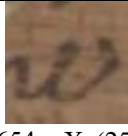

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Το Ψ στον πυρήνα του είναι μία κάθετη γραμμή την οποία τέμνει μία καμπύλη που «κοιτάζει» προς τα πάνω (Ψ (1), Ψ (2), Ψ (4)). Χάριν ταχύτητας πολλές φορές το γράμμα καταλήγει να είναι ένας σταυρός (Ψ (14), Ψ (15), Ψ (17) και Ψ (20)). Ως γράμμα δεν ενώνεται δύσκολα σχηματίζει συνδυασμούς και συμπλέγματα με άλλα γράμματα. Μπορεί να ενώνεται κυρίως με το προηγούμενό του γράμμα (Ψ (23) και Ψ (24)).

Ω

 251 π.Χ. (1)	 180-145 π.Χ. (3)	 112-111 π.Χ. (6)	 44-45 μ.Χ. (9)	 70-71 μ.Χ. (10)	
 116 μ.Χ. (12)	 186 μ.Χ. (14)	 214 μ.Χ. (15)	 372 μ.Χ. (18)	 460 μ.Χ. (19)	 460 μ.Χ. (19)
 487 μ.Χ. (20)	 566 μ.Χ. (21)	 573 μ.Χ. (22)	 618 μ.Χ. (24)	 654 μ.Χ. (25)	 701-800 μ.Χ. (26)

Παρατηρήσεις στον σχεδιασμό και την εξέλιξη

Ο βασικός πυρήνας του Ω δεν αλλάζει ιδιαίτερα κατά το πέρασμα των αιώνων. Αποτελείται από δύο ενωμένα ημικύκλια από τα οποία λείπει η επάνω μεριά τους. Ορισμένες φορές δεν ολοκληρώνεται η δεξιά πλευρά του γράμματος και μένει «ανοιχτό» (Ω (1) και Ω (2)), ενώ άλλες φορές αυτό το «άνοιγμα» χρησιμεύει για να ενωθεί με το επόμενο γράμμα (βλ. συνδυασμοί/συμπλέγματα παρακάτω). Κάποιες φορές είναι πιο πλατύ το σχήμα του (Ω (14)) και άλλες πιο στήτο (Ω (19)) ή πιο πλαγιαστό (Ω (21))⁷⁵.

Ω – ΣΥΝΔΥΑΣΜΟΙ/ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΑ

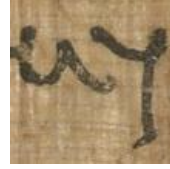
 ων (2) 245-244 π.Χ.	 ων (4) 112-111 π.Χ.
 εων (4) 112-111 π.Χ.	 ωρ (4) 112-111 π.Χ.

⁷⁵ Το ωμέγα με τα στρογγυλεμένα μέρη του τοποθετείται κυρίως στη βασική γραμμή (Zeilengrundlinie) ή «πετάει» λίγο πιο πάνω από αυτήν. (Harrauer (2010), 77).

των (5) 103 π.Χ.

ωι (6) 79 π.Χ.

Βιβλιογραφία

1. Bagnall R. S. (2005), *Reading Papyri, Writing Ancient History*, London and New York.
2. Bataille A. (1954), *Pour une terminologie en paléographie grecque*, Paris.
3. Cavallo G., Maehler H. (2008), *Hellenistic Bookhands*, Berlin, New York.
4. E. G. Turner, Parsons P. J. (1987²), *Greek Manuscripts of the Ancient World*, London.
5. Harrauer H. (2010), *Handbuch der griechischen Paläographie: Textband*, Stuttgart.
6. Keenan J. G. (2009), “The History of the Discipline” στο *The Oxford Handbook of Papyrology* (επιμ. R. S. Bagnall), 59-78.
7. Mitthof F., Papathomas A. (2008), “Zwei officiales in Nöten”, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 45: 117-141.
8. Rom B., Harrauer H. (1984), “Drei byzantinische Papyri”, *ZPE* 54: 95-100.
9. Seider R. (1967), *Paläographie der griechischen Papyri. Band I. Tafeln. Erster Teil: Urkunden*, Stuttgart.
10. Stern M. (2016), “Drei neue ptolemäische Papyri und das Amtsarchiv des Demetrios”, *The Bulletin of the American Society of Papyrologists* 53: 17-51.
11. Thompson E. M. (1975⁴), *A Handbook of Greek and Latin Palaeography*, Chicago.
12. Άτσαλος Β. (2004), *Κωδικολογικά και Παλαιογραφικά Ανάλεκτα*, Αθήνα.
13. Θόμψωνος Ε. (1903), *Εγχειρίδιον ελληνικής και λατινικής παλαιογραφίας*, Αθήνα.
14. Μιονι Ε. (1979), *Εισαγωγή στην Ελληνική Παλαιογραφία* (μτφρ. Νικολάου Μ. Παναγιωτάκη), Αθήνα.
15. Παπαθωμάς Α. (2014), *Εισαγωγή στην Παπυρολογία*, Αθήνα.
16. Perria L. (2019), *Οι γραφές των ελληνικών χειρογράφων: Εισαγωγή στην ιστορία της ελληνικής βιβλιακής γραφή 4^{ος} αι. π.Χ. – 16^{ος} αι. μ.Χ.* (μτφρ. Λίτσας Ε. Κ. – Τριαντού Α. Σπ.), Θεσσαλονίκη.
17. Σιγάλας Α. (1974²), *Ιστορία της ελληνικής γραφής. Μετά Εισαγωγής, Πρόδρομοι και αρχαί της γραφής*, Θεσσαλονίκη.

Διαδικτυακή

1. <http://codicologia.irht.cnrs.fr/indexc> του IRHT-CNRS (L'Institut de recherche et d'histoire des textes), τελευταία επίσκεψη 24/10/2022.
2. papyri.info, τελευταία επίσκεψη 24/10/2022.
3. pappal.info, τελευταία επίσκεψη 24/10/2022.